

Počeci simbolike s osvrtom na prostor Hrvatske

Šejić, Laura

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:977470>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-28**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Laura Šejić

**POČETCI SIMBOLIKE S OSVRTOM NA
PROSTOR HRVATSKE**

Završni rad

Zadar, 2019.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Počeci simbolike s osvrtom na prostor Hrvatske

Završni rad

Student/ica:
Laura Šejić

Mentor/ica:
Izv. prof. dr. sc. Dario Vujević

Zadar, 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Laura Šejić**, ovime izjavljujem da je moj završni rad pod naslovom **Počeci simbolike s osvrtom na prostor Hrvatske** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 25. rujna 2019.

Sažetak

POČETCI SIMBOLIKE S OSVRTOM NA PROSTOR HRVATSKE

Pojava modernog ponašanja ključan je događaj u povijesti ljudske civilizacije, a usporedno s modernim ponašanjem pojavljuje se i simbolika. Simbolika se brzo ukorijenila u život prapovijesnih zajednica, a danas ju možemo prepoznati prema arheološkim nalazima neutilitarnog karaktera. Iako su nalazi simboličkog karaktera najviše zastupljeni u kontekstu ranih modernih ljudi, postoje naznake da se simbolika pojavila puno prije pojave *Homo sapiens*. Na prostoru Hrvatske ne nedostaje najranijih tragova simboličkog ponašanja, a vjeruje se da je aspekt simboličke djelatnosti na pojedinim hrvatskim arheološkim nalazištima prisutan od razdoblja srednjeg paleolitika te se proteže kroz cijeli gornji paleolitik i mezolitik.

Ključne riječi: *simbolika; paleolitik; mezolitik; pokopi; posmrtni rituali; kultovi; osobni ornamenti; stijenska umjetnost; antropomorfne i zoomorfne figurine*

Abstract

THE BEGINNINGS OF SYMBOLISM WITH REFERENCE TO THE TERRITORY OF CROATIA

The appearance of modern behaviour and symbolism is a key event in the history of human civilization. Symbolism has quickly taken roots in the life of prehistoric societies, and today we will recognize it by archaeological findings of non-utilitarian character. Although most of the symbolic artifacts are found in the context of early modern humans, there are indications that symbolism existed long before the emergence of *Homo sapiens*. The earliest traces of symbolic behavior are not missing in Croatia, and it is believed that the aspect of symbolic activity on some croatian archeological sites is present from the Middle Paleolithic period, throughout the whole Upper Paleolithic and Mesolithic period.

Keywords: *symbolism; paleolithic; mesolithic; burials; postmortem rituals; cults; personal ornaments; rock art; antropomorphic and zoomorphic figurines*

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POJAVA SIMBOLIKE.....	2
2.1. Pokopi i rituali	4
2.1.1. Sekundarni ukop	8
2.1.2. Kanibalizam i kult lubanje.....	9
2.1.3. Kult medvjeda.....	11
2.2. Pigmenti.....	11
2.3. Nakit i ukrasni predmeti	13
2.4. Glazba i ples	15
2.5. Govor.....	16
2.6. Likovna umjetnost.....	17
2.6.1. Umjetnost na stijinama.....	17
2.6.2. Prijenosna umjetnost.....	23
3. ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA U HRVATSKOJ	26
3.1. ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA KONTINENTALNE HRVATSKE	27
3.1.1. Krapina	27
3.1.2. Vindija	30
3.1.3. Veternica.....	31
3.1.4. Velika pećina	32
3.2. ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA JADRANSKE HRVATSKE.....	33
3.2.1. Šandalja II.....	33
3.2.2. Pupićina peć.....	34
3.2.3. Romualdova pećina	35
3.2.4. Vlakno.....	38
3.2.5. Vela spila	39
3.2.6. Ostala nalazišta	41
4. RASPRAVA	42

5. ZAKLJUČAK	48
6. POPIS LITERATURE	49
7. POPIS ILUSTRACIJA	57

1. UVOD

Simbolika je važna karakteristika ljudskoga ponašanja, a pomoću nje čovjek izražava, prenosi i živi svoj simbolički svijet.¹ Sposobnost simboličkoga razmišljanja jedna je od značajki po kojima se ljudi zasigurno razlikuju od životinjskoga svijeta. Različite društvene krize i prirodne pojave su mogle poslužiti pri promišljanju o onostranosti i pridavanju značenja određenim pojavama. Strah od smrti i razmišljanje o nastanku života vode do prvih metafizičkih pitanja i spoznaja kojima se pokušalo objasniti ono što je tada bilo neobjašnjivo.²

Budući da simbolička spoznaja nije statična, pri tumačenju simbolike potrebno je osloniti se na arheološke i paleoantropološke nalaze.³ Za proučavanje početaka simbolike od velike su važnosti najraniji materijalni nalazi neutilitarnog karaktera.³ Materijalni dokazi simboličke djelatnosti iz donjeg paleolitika rijetki su i često pogrešno interpretirani⁴, stoga se prvi pouzdaniji nalazi predmeta simboličke namjene uglavnom pripisuju srednjem paleolitu.

Pojedini nalazi dopuštaju promišljanje o mogućem postojanju posmrtnih rituala kod neandertalaca, a samim time i prvih religijskih poimanja.⁶ Gornji paleolitik označuje pojavu anatomski modernoga čovjeka u Europi, a s njime i razvoj modernoga ponašanja. Važna su obilježja gornjega paleolitika, koja uvelike omogućuju preciznije tumačenje simbolike i religioznosti, stijenska i prijenosna umjetnost te tragovi ritualnih radnji prilikom pokapanja pokojnika.⁵

U ovome radu navest ću najranije tragove simbolike koji se očituju u izričajima kao što su pokopi i ritualni obredi, stijenska i prenosiva umjetnost, pigmenti, nakit i ukrasni predmeti. Nadalje, navest ću i kratko opisati najranije nalaze simboličkoga aspekta u Hrvatskoj. Osvrnut ću se na važnija nalazišta, poput Krapine koja je od iznimne važnosti za hrvatski i svjetski paleolitik, te nalazišta koja označuju novi stupanj prapovijesne simbolike u Hrvatskoj, kao što su to Vlakno i Romualdova pećina. Cilj je rada dati pregled materijalnih nalaza i pretpostavki

---

¹ F.FACCHINI, 2000, 553.

² I.KARAVANIĆ, 2012, 126-128. ³ F.D'ERRICO, et al., 2003, 2.

³ I.KARAVANIĆ, 1995, 26.

⁴ I.KARAVANIĆ, 2012, 32-33. ⁶

I.KARAVANIĆ, 1995, 27.

⁵ I.KARAVANIĆ, 2012, 81-83.

povezanih s pojavom simbolike i modernoga ponašanja te pokušati objasniti što je na taj pothvat nagnalo čovjeka.

2. POJAVA SIMBOLIKE

Fenomen simbolike, osobito one prepoznate u prapovijesnim razdobljima, predmet je istraživanja i tumačenja od početaka arheologije. Simboličko ponašanje se promatra u kontekstu biološke i kulturalne evolucije ljudske vrste. Nažalost, interpretiranjem arheoloških nalaza ne možemo izbjeći određenu dozu nagađanja, stoga nisu isključene pogreške pri interpretiranju pojedinih arheoloških nalaza na različitim arheološkim nalazištima. Također, jasno je kako nisu svi oblici simboličkoga obilježja ili obreda ostavili materijalne tragove, a neki predmeti koje vežemo uz svakodnevni život mogli su za naše pretke imati simboličko ili religiozno značenje.⁶

Razdoblje prapovijesti je obilježeno razvojem čovjeka i materijalnih inovacija te prvim manifestacijama simbolike i religioznosti. Prve materijalne dokaze simboličkih obilježja možemo pripisati paleolitikumu, odnosno najranijem razdoblju ljudske prošlosti. Paleolitik započinje prije otprilike 2,5 milijuna godina i dijeli se na donji ili stariji (do prije 200 000 godina), srednji (od 200 000 do oko 40/30 000 godina) te gornji ili mlađi paleolitik (od otprilike 40 000 godina), koji traje do prije desetak tisuća godina čime završava epoha paleolitika.⁷ Ovo razdoblje je ostavilo prve i obilne dokaze simboličke aktivnosti, a razvoj simbolike i religioznosti odvijat će se i u sljedećem periodu ljudske prošlosti, mezolitikumu. Mezolitik započinje oko 10 000 godina pr. Kr., a njegov kraj je obilježen pojavom agrikulture i sjedilačkih naselja koja obilježavaju razdoblje neolitika.⁸

Većina istraživača smatra da se prvi čvrsti dokazi simboličkoga ponašanja javljaju tek u gornjem paleolitikumu, pojavom modernoga čovjeka. No, prisutnost takvoga ponašanja u donjem i srednjem paleolitikumu ne može se sasvim negirati.⁹ Dio istraživača početke simbolike i

---

⁶ I.KARAVANIĆ, 2012, 5-9.

⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 6.

⁸ D.KOMŠO, 2006, 55-56.

⁹ A.I.DUFF, et al., 1992, 211.

određenih rituala pripisao je vrsti *Homo erectus*.¹⁰ Ostaci tzv. pekinškog pračovjeka pronađeni na lokalitetu Choukoutien u Kini, približne starosti oko 500 000 godina, ne isključuju izvođenje ritualnih obreda. Zbog određenih tragova na lubanjama pretpostavlja se prakticiranje kulta lubanje ili sekundarnoga ukopa pri kojemu su glave odvojene od tijela i prenesene u špilju. Međutim, oštećenja na lubanjama mogla su nastati i prilikom nesretnoga slučaja, no novije tafonomske analize ne mogu se provesti zbog nestanka kostiju, stoga su navedene interpretacije uglavnom odbačene. Na radnju koja nema poveznice sa svakodnevnim praksama navodi lubanja s nalazišta Bodo u Etiopiji, na kojoj su vidljive ogrebotine koje su možda mogle nastati sekundarnim ukopom, točnije odstranjivanjem mekog tkiva. Nadalje, na ašelejenskom kamenom oruđu može se prepoznati poznavanje estetike i simetričnosti potrebnih za izradu. Oblutak star otprilike 270 000 godina s nalazišta Berekhat Ram i crveno obojani kameni artefakt iz Tan-Tana u Maroku, starosti približno 400 000 godina, mogući su pokazatelji začetaka umjetnosti. Iako se smatra da su antropomorfnii nalazi oblikovani djelovanjem prirode, vidljive su modifikacije rukom da bi se dobio jasniji ljudski oblik. Ipak, materijalni nalazi simboličkih obilježja u razdoblju donjega paleolitika malobrojni su, nepouzđani i često pogrešno interpretirani, stoga je bitno navedenim tumačenjima pristupati s određenim oprezom.¹¹

Nešto konkretnije tragove simboličkoga ponašanja nalazimo u srednjem paleolitu, vremenu neandertalaca i musterijske materijalne kulture. Smatra se da je vrsta *Homo neanderthalensis* prva koja je pokazivala pojedine aspekte simboličkoga ponašanja, što se očituje u ukopima, nalazima pigmenata, nakita i ostalih predmeta simboličke namjene.¹² Štoviše, nalazi musterijske kulture možda mogu upućivati i na postojanje kultova, kao što su kult medvjeda i kult lubanje, te posmrtnih rituala, poput sekundarnog ukopa i simboličkoga prakticiranja kanibalizma. Zbog nalaza nakitnih i ukrasnih predmeta iz srednjega paleolitika, smatra se da su neandertalci posjedovali određene umjetničke sposobnosti. Nedvojbeno je prisustvo okera u musterijskim slojevima, koji je mogao biti korišten za bojenje tijela, odjeće ili predmeta.¹³

---

¹⁰ I.KARAVANIĆ, 1995, 25-27.

¹¹ I.KARAVANIĆ, 2012, 31-34.

¹² I.KARAVANIĆ, 1995, 43-44.

¹³ F.SCHRENK, S.MÜLLER, 2008, 84-88.

Moguće je kako su neandertalci imali sposobnost jezične komunikacije¹⁴ te stvaranja glazbe.¹⁵ No, iako pojedini nalazi ne isključuju simboličke radnje, zbog činjenice da mnogi od navedenih nalaza mogu imati i drugačiju, utilitarnu upotrebu, treba biti oprezan s tumačenjima.

Pojava umjetnosti jedna je od promjena koja označava početak gornjega paleolitika u Europi. Vjeruje se da su sa stijenskom i prenosivom umjetnošću isključivo povezani anatomski moderni ljudi, a upravo je umjetnost glavno simboličko obilježje ovoga razdoblja. Špiljske slikarije iz Lascauxa i Altamire prepoznate su kao kreativna dostignuća, a o simboličkom izražaju gornjopaleolitičkih ljudi svjedoče nam i figurine, posebice tzv. Venere.¹⁸ Umjetnost se javlja od orinjasijenske kulture, a u gotovo nepromijenjenom obliku bit će zastupljena do kraja magdalenijena, završne kulture gornjega paleolitika.¹⁶ Također, gornji je paleolitik vrijeme ukopa pokojnika s mnogobrojnim prilozima i tragovima ritualnih radnji. Osim toga, vidljiv je napredak u izradi i ukrašavanju nakita. Arheološki nalazi i etnološke komparacije upućuju na prakticiranje šamanizma, što ide u prilog i postojanju religijskih sustava u ovome razdoblju.¹⁷ Uz pojavu simbolike, uz gornjopaleolitičke ljude vežu se govor i razvijeni sustav jezika.¹⁸

2.1. Pokopi i rituali

U današnjem modernom svijetu pogrebi su sastavni dio naše kulture. No, kada i zašto je čovjek počeo pokapati pripadnike svoje vrste? Jesu li tadašnje zajednice pokapale mrtve zbog praktičnih ili simboličkih, odnosno religijskih razloga?¹⁹ Većina znanstvenika smatra da se prvi namjerni ukopi javljaju u razdoblju srednjega paleolitika, no o toj temi i danas postoje polemike.²³ Namjerni ukopi su oni kod kojih tijelo nije samo zatrpano prirodnim procesima, već položeno na određeno mjesto. Tijelo je moglo biti ukopano da se zaštiti od komadanja zvijeri, zbog mirisa i higijenskih razloga, ali i zbog rituala i vjerovanja, na što bi mogli upućivati

---

¹⁴ I.JANKOVIĆ, T.ŠOJER, 2014, 27.

¹⁵ I.KARAVANIĆ, 1995, 35. ¹⁸ S.MITHEM, 1998, 120.

¹⁶ I.RUKAVINA, 2012, 33.

¹⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 79-83.

¹⁸ I.JANKOVIĆ, T.ŠOJER, 2014, 30.

¹⁹ I.KARAVANIĆ, 2012, 41-42. ²³

P.PETTITT, 2002, 1.

određeni nalazi. Grobni nalazi, iako često krivo interpretirani, mogli su biti simboličkoga značenja.²⁰ S druge strane, mogli su biti i dio depozita kojim se zapunjava grob.

Kako je već spomenuto, pojavu namjernih ukopa vežemo uz razdoblje srednjeg paleolitika, odnosno uz neandertalce. Početkom prošloga stoljeća neandertalci su često bili opisivani kao zaostala, primitivna bića. Međutim, takve pretpostavke su promijenili nalazi uređenih ukopa neandertalskih kostura. U drugoj polovici 20. stoljeća takvih je nalaza bilo sve više, što je omogućilo postavljanje hipoteza i o mogućem postojanju određenih rituala i simbolike u životu neandertalaca.²¹

Prvi neandertalski pokop je pronađen u kolovozu 1908. godine na lokalitetu La Chapelle-aux-Saints u Francuskoj.²⁶ Kostur neandertalca, datiran između 50 000 i 40 000 godina prije sadašnjosti, pronađen je zgrčenih nogu u jami vapnenačke stijene koja nije bila posljedica prirodne formacije. Uz kostur su pronađeni kameni artefakti, životinjske kosti te ostaci crvenoga okera.²² Godinu dana nakon ovoga otkrića, 1909. godine, na lokalitetu La Ferassie u Francuskoj je pronađeno više neandertalskih ostataka unutar vapnenačke stijene. Dvije osobe, muškarac i žena, bile su okrenute jedna prema drugoj i djelomično su bili zaštićeni kamenim pločicama. Jedinstveni primjeri pokopa su otkriveni na nalazištima Šanidar i Teshik-Tash. Špilja Šanidar, u kojoj nalazimo više neandertalskih ostataka, nalazi se u Kurdistanu.²³ Posebno je zanimljiv grob Šanidar 4, poznat i kao „cvjetni ukop“ zbog pronalaska fosiliziranoga cvijeća uz ili ispod tijela pokojnika (Slika 1). Pokojnik je bio u fetalnom položaju, a fosilna pelud

---

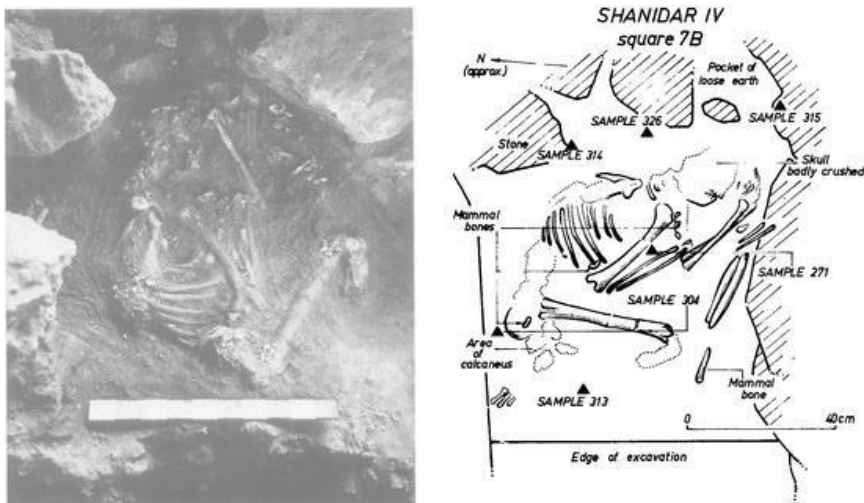
²⁰ I.KARAVANIĆ, 2012, 41-42.

²¹ P.G.CHASE, H.L.DIBBLE, 1987, 264. ²⁶

I.KARAVANIĆ, 2012, 43.

²² W.RENDU, et al., 2014, 81-84.

²³ I.KARAVANIĆ, 1995, 29.

Slika 1: Ukop neandertalca iz Šanidara (A.LEROI-GOURHAN, 1975, 562.)

insinuirala je da je riječ o grobnom prilogu ili ranoj fazi medicine, s obzirom na to da je riječ o ljekovitome bilju.²⁴

Nadalje, u špilji Teshik-Tash u Uzbekistanu 1938. godine je otkriven neandertalski pokop djeteta s polomljenom lubanjom koja datira oko 70 000 godina prije sadašnjosti. Lubanja je bila okružena rogovima divokoze, što bi moglo ukazivati i na ritualni ukop.²⁵ Na španjolskom nalazištu Sima de las Palomas je pronađeno najmanje devet neandertalskih skeleta, od kojih se tri mogu izdvojiti zbog svoga netaknutog stratigrafskog položaja. U blizini tih ostataka pronađene su dvije izgorjele šape pantere koje su možda bile grobni prilozci. Također, zbog nedostatka tragova ljudskoga boravka smatra se da je špilja mogla imati ritualnu namjenu.²⁶ Jedno od najvećih nalazišta neandertalaca, s čak sedamdesetak individua, nalazimo u Krapini. Nije sigurno jesu li te osobe zatrpane urušavanjem špilje ili namjerno pokopane, no određena oštećenja kostiju mogla bi upućivati i na ritualne radnje.²⁷ Međutim, pojedini istraživači sumnjaju u autentičnost neandertalskih ukopa te oni i dalje ostaju predmet rasprava. Prema R. Gargettu postojanje namjernoga ukopa kod neandertalaca nije dovoljno opravdano. Primjerice, on smatra da su skeletni ostaci neandertalaca s nalazišta La Chapelle-aux-Saints, La Ferrassie, Shanidar, Teshik-Tash i dr. očuvani zahvaljujući geomorfološkim procesima i da nije moguće govoriti o izravnim dokazima ukopa.²⁸

²⁴ P.PETTITT, 2011, 124-125.

²⁵ I.KARAVANIĆ, 2012, 51-52.

²⁶ M.J.WALKER, et al., 2012, 16-20.

²⁷ E.TRINKAUS, 1985, 213.

²⁸ R.H.GARGETT, 1999, 77.

Neosporive pokope s tragovima rituala nalazimo u razdoblju gornjega paleolitika. Iako je pronađeno mnogo više pokopa nego u ranijem razdoblju, treba imati na umu da je pokopan tek manji broj tadašnje populacije. Shodno tome, smatra se da su bili pokapani pojedinci koji su imali važne uloge u tadašnjim zajednicama.²⁹ Uz gornjopaleolitičke ukope često se pronalaze dijelovi nošnje i oker, što nosi određenu simboliku. Takve primjere imamo na nalazištima Barma Grande³⁰ i Arene Candide u Italiji.³¹ Zanimljiv je trojni ukop iz Dolnih Věstonica II, lokaliteta u Moravskoj. Sve tri lubanje bile su obojane crvenim okerom.³⁷ Nedaleko od ovoga ukopa, na lokalitetu Brno II, pronađen je vrlo bogat grob izvan naselja.³² Uz grob je pronađeno više stotina školjaka, muška figurina, ornamentirani kružići od kamena i dva probušena diska³⁹ koji su vjerojatno bili dio šamanske nošnje. Položaj groba i nalazi omogućuju pretpostavku da je pokojnik bio šaman.³³

Nadalje, na moravskome nalazištu Předmosti pronađena je velika količina poremećenih ljudskih ostataka, što se pokušalo objasniti kanibalizmom ili sekundarnim ukopom, no takva interpretacija je opovrgnuta. Naime, na ljudske su ostatke utjecali geološki procesi te ljudske i životinjske aktivnosti. Ipak, ovo nalazište može upućivati na simboličko ponašanje zbog odabranoga mjesta za pokojnike ispod stijene i smještaj kostiju mamuta koje su, smatra se, prekrivale pojedine ostatke.³⁴

Važan pokop je grob Lapedo dječaka iz Lagar Velha u Portugalu, koji je živio prije otprilike 24 000 godina. Dječak je u trenutku smrti bio star četiri godine, a pokopan je uz ostatke kamenih artefakata te skelete zeca i jelena. Nalazi ugljena upućuju na prisutnost vatre, a zanimljivo je što je pokojnik nosio prekrivač od životinjske kože obojene okerom.³⁵ Još jedno vrlo vrijedno nalazište je Sunghir u Rusiji. U Sunghiru su nađeni ostaci pet osoba, od kojih se izdvajaju bogati ukopi dječaka i djevojčice okrenutih na suprotne strane (Slika 2) te ukop odrasloga muškarca.

---

²⁹ I.KARAVANIĆ, 2012, 119.

³⁰ G.ONORATINI, et al., 2012, 141.

³¹ P.PETTITT, et al., 2003, 15.

³⁷ J.A.SVOBODA, 2006, 20.

³² I.KARAVANIĆ, 2012, 115.

³⁹ M.OLIVA, 2000, 143.

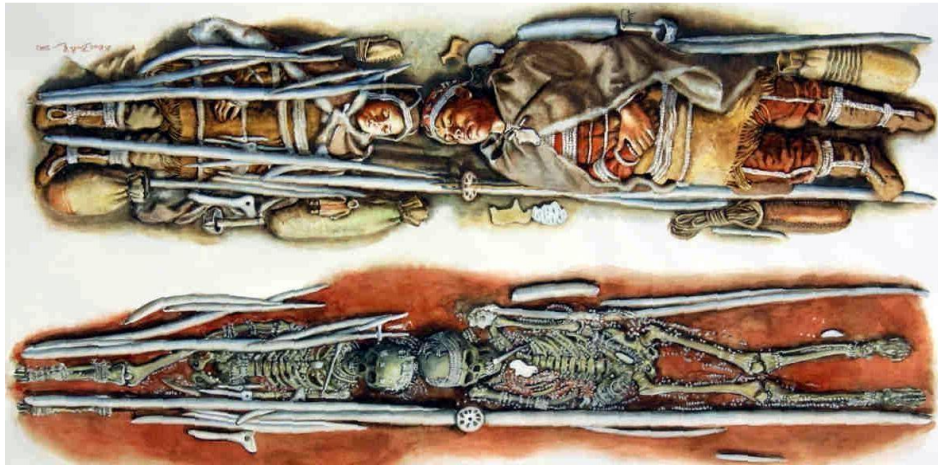
³³ I.KARAVANIĆ, 2012, 115.

³⁴ J.A.SVOBODA, 2008, 30-32.

³⁵ I.KARAVANIĆ, 2012, 117-118.

⁴³ P.PETTITT, 2011, 203-206.

Grobovi se ističu zbog mnogobrojne količine ukrasnih predmeta, dijelova nošnje i priloga, poput očnjaka lisice i zoomorfni figurica.⁴³

Slika 2: Rekonstrukcija ukopa iz Sunghira (I.KARAVANIĆ, 2012, 121.)

2.1.1. Sekundarni ukop

Sekundarni ukop je naziv za posmrtni ritual koji se koristio u prapovijesti, a kojeg danas još uvijek susrećemo kod nekih plemenskih zajednica, primjerice na Borneu.³⁶ Ritual ima dvije osnovne faze. U prvoj fazi odstranjuje se meko i raspadljivo tkivo pokojnika, a to se obavlja privremenim inhumiranjem pokojnika, izlaganjem tijela zbog djelovanja prirodnih procesa ili odvajanjem mesa od kostiju oštrim predmetima. Zatim slijedi druga faza u kojoj se kosti zakopavaju ili odlažu na određena mjesta.³⁷ Pojedine kosti mogu se zadržati i čuvati kao relikvije kako bi pokojnik ostao u zajednici.³⁸

Smatra se da je svrha ovoga rituala odstraniti sav život, odnosno meso s kostiju kako bi se mogao osloboditi duh pokojnika. Postojanje sekundarnog ukopa u paleolitikumu i mezolitikumu temelji se na nalazima kostiju s ogrebotinama koje su nastale oštrim predmetima, vjerojatno

---

³⁶ I.KARAVANIĆ, 1995, 28.

³⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 55-56.

³⁸ T.KLUNGSETH LODOEN, 2015, 87.

kamenim oruđem. Pri interpretaciji kostiju krapinskih neandertalaca jedno od tumačenja ide u pravcu sekundarnog ukopa.³⁹

2.1.2. Kanibalizam i kult lubanje

Kanibalizam je kontroverzna tema u današnjem društvu te često asocira na divljaštvo i nedostatak empatije. Različiti nalazi pokazuju kako prakticiranje kanibalizma kod hominida vjerojatno postoji od donjega pleistocena. Neki autori smatraju da je kanibalizam prouzročen biološkim nagonom za preživljavanjem zbog izgladnjelosti, dok drugi vjeruju da ova praksa ima ritualno značenje.⁴⁸ Ritualna i magijska konzumacija pokojnika zabilježena je u različitim zajednicama, a može upućivati na vjerovanje da konzumacijom duh pokojnika i njegove vrline prelaze na osobu koja vrši tu radnju. Također, moguće je da se ritualni kanibalizam vršio u svrhu slavljenja mrtvih, a u kasnijim razdobljima i poljodjelskog izobilja.⁴⁰

Iako je dokazano da su neandertalci brinuli o svojim bližnjima i pokazivali suosjećanje, smatra se da su prakticirali kanibalizam. Izravni dokazi kanibalizma bili bi ostaci koprolita, no takvi nalazi nisu česti, stoga se oslanjamo na analize oštećenja kostiju. Tragovi rezanja na kostima mogli su nastati pri čišćenju kostiju za sekundarni ukop, ali ostala oštećenja, poput gorenja, lomljena radi vađenja koštane srži i slično, mogli bi upućivati i na kanibalizam. Dragutin Gorjanović-Kramberger jedan je od prvih istraživača koji je neandertalcima pripisao ovu praksu. Naime, tijekom iskopavanja u Krapini je pronašao mnoštvo pomiješanih ljudskih i životinjskih kostiju na kojima su vidljivi jasni tragovi lomljenja. Prema nekim istraživačima velike cjevaste kosti su bile lomljene kako bi se pojela koštana srž, a lubanje su razbijene radi konzumacije mozga.⁴¹ Iako se uzima u obzir činjenica da su kosti krapinskih neandertalaca mogle biti oštećene i geološkim procesima, teorija o kanibalizmu nije u potpunosti otklonjena.⁴²

---

³⁹ I.KARAVANIĆ, 2012, 55-56. ⁴⁸

J.YRAVEDRA, 2015, 33-35.

⁴⁰ C.LEVI-STRAUSS, 2014, 110.

⁴¹ I.KARAVANIĆ, 1995, 32.

⁴² I.KARAVANIĆ, 1993, 103.

⁵² J.YRAVEDRA, 2015, 42.

U špilji Goyet u Belgiji su pronađene kosti neandertalaca koje su tretirane na sličan način kao i životinjske.⁵² Nalazišta Hortus, Marillac i Moula-Guercy u Francuskoj također svjedoče o istom. Nameće se pitanje je li prakticiranje kanibalizma u razdoblju paleolitika bila posljedica nagona za preživljavanjem ili ipak simboličkoga obreda. O ritualnom činu mogu nam govoriti nalazi iz Hortusa. Na nalazištu je pronađeno mnoštvo pomiješanih životinjskih i ljudskih kostiju, od kojih su neke bile razbijene, možda kako bi se došlo do srži. Utvrđeno je da su ovi neandertalci raspolagali dovoljnom količinom hrane za zajednicu, stoga, ako se radi o kanibalizmu, on nije bio prouzročen gladovanjem. Međutim, treba biti oprezan pri interpretaciji ovakvih nalaza jer prakticiranje kanibalizma u razdoblju paleolitika nije moralo biti istoznačno, kao što nije ni danas kod različitih plemenskih zajednica.⁴³

Povezana s kanibalizmom, javlja se i teorija o kultu lubanje. Riječ je o vađenju i konzumiranju ljudskog mozga u simboličku svrhu. U ovome slučaju konzumacija mozga ne smatra se čisto kanibalističkim činom, već je povezana s vjerom kako je duša pokojnika smještena u mozgu te da konzumacijom istoga duša prelazi u tu osobu. Urezi i oštećenja na lubanji, posebice zatiljku, mogu biti svjedočanstvo ovog kulta, iako treba napomenuti da većina znanstvenika ovu teoriju odbacuje zato što ne postoji dovoljno dokaza koji bi ju mogli potvrditi. Na takvo ritualno ponašanje mogu upućivati nalazi iz Krapine i Vindije. Pretpostavka o postojanju kulta lubanje u Krapini nastala je zbog nalaza necjelovitih lubanja krapinskih neandertalaca i višestrukih ureza na frontalnoj kosti jedne lubanje, dok su u Vindiji pronađeni dijelovi lubanje i kosti donje čeljusti s tragovima rezanja.⁴⁴ Nema čvrstih dokaza o kultu lubanje u razdoblju paleolitika, iako epigrafski zapisi koji govore o sličnim ritualnim radnjama mogu poslužiti pri promišljanju o istom.⁴⁵

---

⁴³ I.KARAVANIĆ, 2012, 56-64.

⁴⁴ I.KARAVANIĆ, 2012, 64-65.

⁴⁵ R.J.SCHULTING, 2013, 19-20.

2.1.3. Kult medvjeda

Kult medvjeda hipotetski je ritual štovanja medvjeda u paleolitiku, a temelji se na nalazima medvjedih lubanja i kostiju u špiljama.⁴⁶ Postojanje ovog kulta danas je uglavnom odbačeno zbog manjkavosti nalaza.⁴⁷

Istraživanjima špilje Drachenloch pronađene su kosti i lubanje medvjeda u tzv. „kamenim škrinjama“, od kojih je jedna bila prekrivena kamenom pločom, što bi moglo ukazivati i na svjesno razmještanje i postavljanje kostiju. Ipak, jedini dokaz ovih nalaza su skice istraživača Emila Bächlera.⁴⁸ U špilji Veternica su pronađene nakupine medvjedih kostiju i medvjede lubanje u nišama. Međutim, moguće je da su ti ostaci djelovanjem prirodnih procesa dospjeli na određena mjesta, kasnije nazvana ritualnim mjestima.⁴⁹ Nalaz iz špilje Nahr Ilrahim u Libanonu dopušta vjerovanje da je postojao jedan sličan životinjski kult simboličkoga karaktera. Radi se o ukopu jelena čije su kosti bile sakupljene u gomilu, dok se na vrhu same gomile nalazio dio životinjske lubanje, a pronađeni su i ostaci crvenog okera.⁵⁰

2.2. Pigmenti

Na arheološkome nalazištu možemo pronaći ostatke pigmenata, točnije drobljenih gruda minerala i školjaka, kojima će se često pripisati simboličko značenje. Podaci s istraženih paleolitičkih nalazišta govore o sveprisutnoj uporabi crvenih i crnih pigmenata pri slikanju i bojenju predmeta.⁵¹ Na ostvarenjima paleolitičkoga slikarstva je vidljiva uporaba mineralnih pigmenata različitih boja, iako crna i crvena prevladavaju.⁶² Crvena boja je bila prevladavajuća, posebice u formi okera, prirodnoga pigmenta s primjesama.⁵² Crna boja se dobivala uglavnom od ugljena ili oksida mangana, a za dobivanje žutih ili ljubičastih nijansi koristili su se oksidi

---

⁴⁶ I.KARAVANIĆ, 2012, 69.

⁴⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 69-70.

⁴⁸ V.KRKLEC, et al., 2011, 27.

⁴⁹ I.KARAVANIĆ, 2012, 69-70.

⁵⁰ I.KARAVANIĆ, 1995, 34.

⁵¹ E.HOVERS, et al., 2003, 491. ⁶²

I.RUKAVINA, 2012, 44-45.

⁵² E.HOVERS, et al., 2003, 491.

željeza. Oker je u kombinaciji s crnom bojom stvarao smeđe nijanse. O korištenju pigmenata svjedoče nalazi poput nakupina praha, paleta, posudica, ali i sama paleolitička umjetnost.⁵³

Osim za slikarstvo, oker se mogao koristiti i za bojenje tijela. Tijelo se možda prekrivalo bojom radi zaštite od kukaca,⁵⁴ ali i zbog održavanja ritualnih i simboličkih radnji, kako je uočeno u tradicionalnim zajednicama.⁵⁵ Crveni oker se pronalazi u staništima i grobnome kontekstu na nalazištima diljem svijeta. Prema A. Leroi-Gourhanu prisutnost okera u staništima neandertalaca održava ritualno ponašanje, dok drugi smatraju da je pri interpretaciji važno uzeti u obzir arheološki kontekst pronalaska.⁵⁶

Jedan zanimljiv nalaz s lokaliteta Tata u Mađarskoj koji upućuje na simboličko ponašanje je kutnjak mamuta izlizan s jedne strane od uporabe, a s druge strane obojan okerom.⁵⁷ Oker je mogao biti korišten u ritualnu svrhu pri pokopima i posmrtnim obredima paleolitičkih zajednica. Dvojni ukop blizanaca s lokaliteta Krems-Wachtberg u Austriji jedan je od boljih primjera prekrivanja crvenim okerom (Slika 3). Upotreba istoga je vidljiva i u mezolitiku, a crvena boja je mogla simbolizirati život, transformaciju i snagu krvi.⁵⁸ No, teško je za razumjeti što je određena boja značila tadašnjem čovjeku jer i u današnjim kulturama simbolika boja može biti potpuno različita.⁷⁰

Slika 3: Ukop djece prekrivene okerom s nalazišta Krems-Wachtberg (I.KARAVANIĆ, 2012, 117.)

⁵³ I.RUKAVINA, 2012, 44-45.

⁵⁴ S.PETRU, 2012, 1716.

⁵⁵ M.DEMELLO, 2007, 38.

⁵⁶ I.KARAVANIĆ, 2012, 41.

⁵⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 41.

⁵⁸ I.KARAVANIĆ, 2012, 111-117.

⁷⁰ S.PETRU, 2012, 1721.

2.3. Nakit i ukrasni predmeti

Nakit je kao arheološki nalaz važan pri utvrđivanju društvene hijerarhije i kontakata između zajednica, a pri nošenju je mogao slati određenu poruku. Danas je nakit izrađevina ukrasne i estetske funkcije, ali u ranijim razdobljima često je bio odraz određenoga simboličkog i religioznog ponašanja.⁵⁹ Opće je poznato kako su u doba velikih civilizacija privjesci imali apotropejsko, odnosno zaštitno i magijsko značenje, a takva funkcija može se pripisati i prapovijesnim primjerima koji su, vjeruje se, često bili izrađeni od pomno odabranih životinja kako bi se pridobile njihove karakteristike.⁶⁰

Tijelo se može ukrašavati nakitom, nošnjom, tetovažama, bojanjem, skarifikacijom itd., ali iz objektivnih razloga u arheološkom kontekstu najčešće se sačuva upravo nakit, što uvelike pomaže pri interpretaciji vjerovanja. U paleolitiku je nakit najčešće bio izrađen od materijala životinjskoga podrijetla⁶¹, a nije isključeno da je upravo kao takav bio izraz poštovanja prema životinjama.⁶² Tijekom mezolitika za izradu će se najčešće koristiti školjke i puževi, što je povezano s manje izraženom lovnom tradicijom.⁷⁵ Izrada nakita je tekla tako što bi se na predmetu izdubila rupa,⁶³ a izrađivalo se od kosti, kamena, školjki, zubi i bjelokosti. Pod ukrasne predmete podrazumijevamo nalaze kamenih ili koštanih artefakata s gravurama, urezima ili perforacijama. Valja napomenuti da ukrasni predmeti mogu imati i umjetničke elemente.

Pojava nakita ranije se smatrala odlikom gornjega paleolitika, no artefakti iz srednjopaleolitičkih slojeva govore drugačije.⁷⁷ Nalazi poput perforiranih školjki i pužića s nalazišta Blombos, Skhul, Oued Djebbana i Qafzeh govore o proizvodnji nakita u Africi i na Levantu mnogo prije pojave modernih ljudi u Europi.⁶⁴ Štoviše, obojane i perforirane školjke stare oko 115 000 godina su pronađene i u neandertalskim slojevima na lokalitetu Cueva de los

---

⁵⁹ D.KOMŠO, 2007, 31-32.

⁶⁰ I.KARAVANIĆ, 2012, 111.

⁶¹ D.KOMŠO, 2007, 31-32.

⁶² D.VUJEVIĆ, M.PARICA, 2009, 27.

⁷⁵ D.KOMŠO, 2007, 31.

⁶³ D.VUJEVIĆ, M.PARICA, 2009, 27.

⁷⁷ D.L.HOFFMANN, et al., 2018, 1.

⁶⁴ M.VANHAEREN, et al., 2006, 1785-1787. ⁷⁹ D.L.HOFFMANN, et al., 2018, 1.

Aviones u Španjolskoj.⁷⁹ Osim školjki i pužića u razdoblju srednjega paleolitika često se nalaze i probušene falange te zubi životinjskoga podrijetla.⁶⁵ Kao vrijedan nalaz osobnoga ornamenta ističu se modificirane orlovske kandže iz Krapine, koje su vjerojatno pripadale ogrlici ili narukvici te su datirane na oko 130 000 godina.⁶⁶ Osim toga, posebni nalaz jednoga ukrasnog predmeta iz srednjega paleolitika je kameni oblutak iz Erda u Mađarskoj, na kojemu su vidljivi urezi usporednih linija.⁶⁷

U vrijeme gornjega paleolitika osobni ornamenti poput nakita češći su nego u prijašnjem razdoblju, posebice u kontekstu ukopne simbolike. U špilji Mladeč u Češkoj, gdje nalazimo jedne od najranijih primjera ostataka anatomske moderne ljudi, pronađeni su ostaci ljudskoga kostura i dvadeset probušenih zubi različitih životinjskih vrsta.⁸³ Najstariji nakitni predmeti iz razdoblja gornjega paleolitika s našega područja pronađeni su u Šandalji II kod Pule te datirani oko 28 000 godina prije sadašnjosti, a radi se o probušenim zubima jelena i jazavca.⁶⁸ Mnoga hrvatska gornjopaleolitička i mezolitička nalazišta su iznjedrila slične artefakte ukrasne namjene, poput Pupićine peći, Romualdove pećine, Vlakna (Slika 4), Vele spile i drugih.⁶⁹

Slika 4: Rekonstrukcija osobnih ornamenata prema nalazima iz pećine Vlakno (B.CVITKUŠIĆ, 2015, 129.)

---

⁶⁵ I.KARAVANIĆ, 2012, 71.

⁶⁶ D.RADOVČIĆ, et al., 2015, 1-2.

⁶⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 71-72. ⁸³

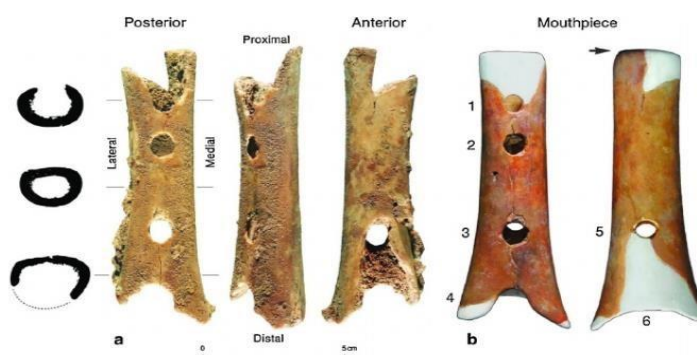
I.KARAVANIĆ, 2012, 110.

⁶⁸ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 45.

⁶⁹ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 2.

2.4. Glazba i ples

Kao jednu od izričaja simboličkoga ponašanja treba spomenuti i glazbu. Proizvodnja zvuka prvi se puta vjerojatno pojavljuje paralelno sa sposobnošću govora, te postaje od velike važnosti za kognitivni i društveni napredak zajednice. Glazbala su, stvarajući ton i ritam, mogla biti korištena u ritualnim ceremonijama, kakve su, prema etnografskim primjerima, poznate u lovačko-sakupljačkim zajednicama.⁷⁰ Mnogi paleolitički nalazi mogu se interpretirati kao frule, zviždaljke ili udaraljke,⁷¹ a pretpostavlja se da su paleolitičke zajednice izrađivale instrumente i od organskih materijala, od kojih danas nažalost nemamo ostataka.⁸⁸ Najčešće se pronalaze svirala načinjena od kosti. Jedan takav koštani artefakt, izrađen od kosti spiljskog medvjeda, pronađen je u Sloveniji, na lokalitetu Divje babe I (Slika 5). Ako je doista riječ o glazbalu, ova neandertalska „frula“ stara otprilike 55 000 godina najstarije je poznato glazbalo na svijetu. Iako prevladava mišljenje da su ti predmeti doista služili za dobivanje zvuka, neki istraživači to opovrgavaju smatrajući da perforacije nisu nužno morale nastati ljudskom rukom.⁷² Osim nalaza iz Divjih baba 1, poznati su i nalazi s lokaliteta Grubgraben i Gudenushöhle u Austriji, Dolni Vestonice i Pekarna u Češkoj, Geissenkloesterle⁹⁰ i Hohle Fels u Njemačkoj, Istruitz u Francuskoj, i dr., iako se oni, za razliku od nalaza iz Slovenije, pripisuju anatomski modernom čovjeku.⁷³

Slika 5: Koštani nalaz iz Divjih baba 1 (a) i rekonstrukcija glazbala (b) (M.TURK, et al., 2018, 5.)

⁷⁰ J.J.IBANEZ, et al., 2015, 282.

⁷¹ I.R.MACLEAN, 2003, 33.

⁸⁸ R.BORTEL, 2005, 321.

⁷² I.KARAVANIĆ, 2012, 71-74. ⁹⁰

R.BORTEL, 2005, 321.

⁷³ J.J.IBANEZ, et al., 2015, 282.

Uz glazbu važnu ulogu u tradicionalnim društvima ima ples, koji se često povezuje s ritualnim obredima i padanjem u trans.⁷⁴ Pojedini prikazi ljudskih tijela u dinamičnim pokretima, poput „plesaćica“ ugraviranih na kamenim pločama s nalazišta Gönnendorf ili Lalinde, smatraju se svjedocima plesa.⁷⁵ Otisci dječjih stopala pronađeni na nalazištu Le Tuc d'Audoubert mogući su dokaz ritualnih radnji koje su uključivale ples.⁹⁴

2.5. Govor

Jezik se sastoji od određenih simbola (znakova) koji omogućavaju komunikaciju, ali i prenošenje apstraktnih ideja. Kod životinja sustav komunikacije nema simboličko značenje, već samo funkcionalno. Većina istraživača smatra da je podrijetlo govornoga jezika povezano s pojavom simbolike i modernoga ponašanja⁷⁶, a često je upravo jezik u središtu rasprave različitih znanstvenih područja koja teže razumijevanju simbolike.⁹⁶

Pojavu govora valja tražiti u grupi hominida zbog određenih anatomskih karakteristika koje su zaslužne za tu sposobnost. Već je vrsta *Homo habilis* imala anatomske komponente nužne za razvijanje jezičnih sposobnosti, a pripadnici vrste *Homo erectus* postigli su značajan napredak u razvitku govora i sporazumijevanja. U vrijeme modernih anatomskih ljudi postupno dolazi do pojave suvremene inačice razvijenoga simboličkoga jezika.⁹⁷ Međutim, otkriće u pećini Kebara u Izraelu dokazuje da su i neandertalci imali razvijen govorni sustav, što se prije opovrgavalo pogrešnom rekonstrukcijom grkljana.⁷⁷ Naime, riječ o nalazu jezične kosti stare 60 000 godina koja se svojim odlikama vrlo malo razlikuje od primjeraka ljudske jezične kosti.⁹⁹

---

⁷⁴ Y.GARFINKEL, 2010, 205.

⁷⁵ Y.GARFINKEL, 2010, 212. ⁹⁴

A.STEIF, 2010, 35.

⁷⁶ I.JANKOVIĆ, T.ŠOJER, 2014, 14. ⁹⁶

E.HOVERS, et al., 2003, 491. ⁹⁷

I.JANKOVIĆ, T.ŠOJER, 2014, 19-28.

⁷⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 39. ⁹⁹

I.JANKOVIĆ, T.ŠOJER, 2014, 28.

¹⁰⁰ I.RUKAVINA, 2012, 11-15.

2.6. Likovna umjetnost

Ne postoji određeni trenutak u kojem je rođena likovna umjetnost, no uvriježeno je da prva likovna izražavanja pripisujemo modernome čovjeku, *Homo sapiens sapiens*, čija je pojava obilježila gornji paleolitik. Sačuvani vizualni oblici umjetnosti (slikarstvo, figurativna umjetnost) pokazuju određenu razinu poznavanja estetike, ali i geometrije. Paleolitička umjetnička djela dijelimo u dvije velike skupine, umjetnost na stijenama i prijenosnu umjetnost, a obje obuhvaćaju velik broj različitih ostvarenja povezanih sa simboličkim ponašanjem.¹⁰⁰ Spiljska i prijenosna umjetnost su moguće manifestacije ritualnih radnji, iako djelo ne mora uvijek biti simboličkog karaktera jer likovno izražavanje često nastaje kao odraz stvarnosti.⁷⁸

Lokalitet Blombos u južnoj Africi ističe se zbog najstarijih nalaza umjetničkoga aspekta. U sloju starosti otprilike 73 000 godina otkriven je komad kamena s koso ucrtanim linijama, načinjenim šiljastim komadom okera. Nalaz je stariji 30 000 godina od najranijih prethodno poznatih crteža.⁷⁹ Nadalje, na istome je nalazištu pronađen komad okera s ugraviranim crtama koje tvore romboidne motive, starosti otprilike 77 000 godina. Ovi artefakti jedni su od prvih svjedoka modernoga ponašanja i apstraktne umjetnosti. Gornjopaleolitička umjetnost je važno obilježje ljudske prapovijesti, a područje rasprostranjenosti je vidljivo na više kontinenata, iako je najveća koncentracija nalazišta prisutna u Europi.⁸⁰

2.6.1. Umjetnost na stijenama

Otkriće paleolitičke umjetnosti na stijenama otvorilo je novo poglavlje u proučavanju umjetnosti ledenog doba. U početku se taj fenomen susreo s nevjericom većine stručnjaka, no danas je umjetnost na stijenama važan aspekt arheologije paleolitika.⁸¹ Motivacija paleolitičkih ljudi za proizvodnjom stijenske umjetnosti je bila iznimno jaka, što se podupire količinom

---

⁷⁸ F.FACCHINI, et al., 2004, 57-64.

⁷⁹ C.S.HENSHILWOOD, et al., 2018, 115-116.

⁸⁰ I.RUKAVINA, 2012, 14.

⁸¹ P.G.BAHN, 2001, 155. ¹⁰⁵

M.P.GRAY, 2010, 2.

potrošenoga vremena i materijala te rizičnošću dubokih špiljskih puteva. Sposobnost stavljanja informacija u obliku naturalističkih prikaza je neosporivi kognitivni napredak u ponašanju ranih ljudi.¹⁰⁵

Stijensku umjetnost obuhvaćaju crteži, reljefi i gravure na zidovima.⁸² Ovakva se vrsta umjetnosti uglavnom veže uz anatomske moderne ljude, no novije datacije iz Španjolske upućuju na postojanje špiljske umjetnosti i prije dolaska anatomske moderne ljudi u Europu. Naime, rezultati analize crvenoga linearnog motiva iz špilje La Pasiega, crvenoga motiva ruke iz špilje Maltravieso te crveno obojanih sigi iz špilje Ardales dokazuju minimalnu starost od oko 64 800 godina, stoga se smatra da su autori ovih umjetničkih djela morali biti neandertalci jer u to vrijeme nema anatomske moderne ljudi u Europi. Isto tako, neandertalci se povezuju i s drugim umjetničkim djelima. Primjerice, dio slikarija iz špilje El Castillo u Španjolskoj starosti oko 40 800 godina⁸³ ili pak crtež šest tuljana na stalaktitu u špilji Nerja također mogu biti djelo neandertalske populacije.¹⁰⁸

Prvo otkriće stijenske umjetnosti dogodilo se u Španjolskoj u 19. stoljeću. Prilikom iskopavanja Altamire pronađene su pećinske slikarije (Slika 6), koje će uskoro, uz crteže iz Lascauxa u Francuskoj, postati najpoznatiji primjerci špiljske umjetnosti. Najznačajnija ostvarenja pećinskih slikarija nalazimo upravo u frankokanabrijskoj umjetnosti Francuske i Španjolske. Osim već spomenute frankokanabrijске, postoje i umjetnosti mediteranskog te istočnoga kruga.⁸⁴ Na području jugoistočne Europe ističe se špilja Coliboaia u Rumunjskoj, koja sadrži do sada najstarije poznate crteže u ovom dijelu Europe.¹¹⁰ Špiljske slikarije poznate su i na našem području, u Romualdovoj pećini u Istri.⁸⁵

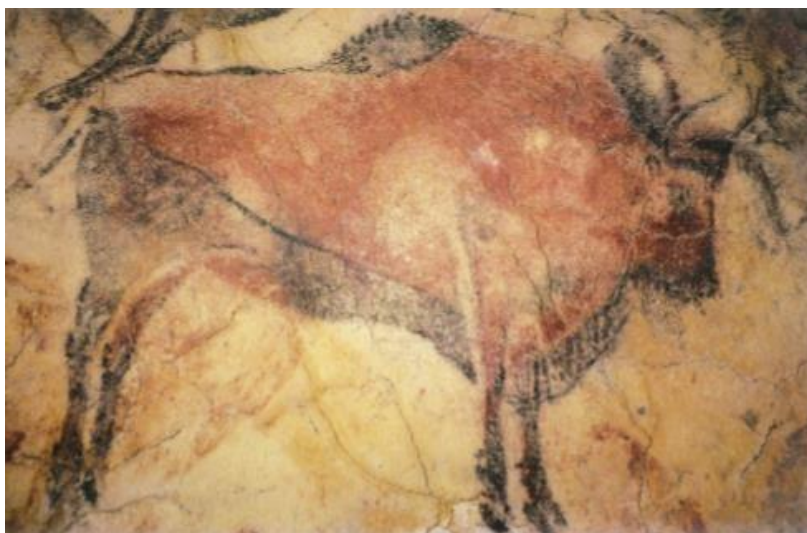
---

⁸² I.KARAVANIĆ, 2012, 84.

⁸³ D.L.HOFFMANN, et al., 2018, 1-2. ¹⁰⁸
L.M.AMOS, 2012, 11.

⁸⁴ I.KARAVANIĆ, 2012, 84-87. ¹¹⁰
G.NASH, 2011, 102.

⁸⁵ A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 297.

Slika 6: Crtež bizona iz Altamire, star oko 15 000 godina (M.P.GRAY, 2010, 4.)

Materijali i tehnike koje su se koristile prilikom slikanja bile su raznovrsne, a bojama iz prirodnih pigmenata stvarali su se naturalistički prikazi. Umjetnici su koristili crveni oker za crvenu boju, ugljen za crnu boju, kaolin za bijelu boju itd., a pigmenti su mogli biti u obliku krede ili mrvljeni u prah. Vjeruje se da se slikanje, osim prstima, vršilo četkama od životinjskih dlaka i raspršivanjem boje izravno iz usta ili kroz cjevčicu. Svjetlost je također jedan bitan faktor spiljske umjetnosti. Slaba i trepteća svjetlost baklji i svjetiljka oživjela bi crteže životinja koje bi se tada doimale kao da su u pokretu, a nijanse boja u tome bi trenutku također bile promijenjene.⁸⁶

Glavni prikazi na zidovima špilja su životinje. Najčešće prikazivana životinja je konj, iako su goveda, mamuti, koze, jeleni i drugi također česti. Osim biljojeda, nešto rjeđe su zastupljene zvijeri¹¹³, poput crteža u špilji Chauvet (Slika 7).⁸⁷ Zanimljivo je što u stijenskoj umjetnosti nedostaju prikazi okoliša, poput rijeka i drveća, zbog čega se ona ne promatra kao prikaz realnih scena.⁸⁸ Najreprezentativniji oblici ljudskih prikaza su negativni (ruke su postavljene na zid, a zatim poprskane bojom) i pozitivni (koristeći ruke prekrivene bojom) otisci dlanova

---

⁸⁶ M.P.GRAY, 2010, 10-15. ¹¹³
M.P.GRAY, 2010, 18.

⁸⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 87.

⁸⁸ J.CLOTTE, 2002, 96.

paleolitskih umjetnika.⁸⁹ Otisci se smatraju osobnim potpisom koje su ostavljali ljudi različitih spolova i uzrasta.⁹⁰

Slika 7: Prikaz lavova iz špilje Chauvet (M.P.GRAY, 2010, 17.)

Brojni crteži spolnih organa govore o promišljanju ljudske seksualnosti i plodnosti. Vrlo vrijedan prikaz ljudskog lika je gravetijenski reljef gole žene iz Laussela (Slika 8). Žena u ruci drži ukrašeni rog, a reljef je prvobitno bio obojan crvenom bojom.¹¹⁸ U većini špilja uz brojne su slikarije pronađeni apstraktni motivi i simboli iz kojih se može razlučiti poznavanje geometrije. Od takvih prikaza poznate su točke, potezi i crte te geometrijski oblici, poput romboidnih, ovalnih, itd. U paleolitičkoj umjetnosti nefigurativni motivi mnogo su brojniji od antropomorfnih i zoomorfnih.⁹¹ Špilja Lascaux, na primjer, sadrži oko 400 neobičnih motiva. Do nedavno se smatralo da su ovakvi oblici rani oblik pisanja, no svako tumačenje prilično je subjektivno.⁹² Neki autori ipak povlače paralelu sa šamanizmom te smatraju da se radi o apstraktnim prikazima koje šaman susreće prilikom jednog od stanja transa.⁹³

---

⁸⁹ M.P.GRAY, 2010,19-21.

⁹⁰ I.KARAVANIĆ, 2012, 93. ¹¹⁸

M.P.GRAY, 2010, 20.

⁹¹ I.RUKAVINA, 2012, 65.

⁹² M.P.GRAY, 2010, 21-22.

⁹³ I.RUKAVINA, 2012, 122.

Slika 8: Venera s rogom iz Laussela (I.RUKAVINA, 2012, 59.)

Prema Mithenu spiljska je umjetnost služila kao prijenos obavijesti i informacija, dok neki drže da su crteži mogli biti korišteni pri obrazovanju djece ili kao planovi lovnog terena.⁹⁴ Jedna od prvih teorija o paleolitičkoj umjetnosti je umjetnost radi umjetnosti, odnosno *l'art pour l'art*, kojom se zalaže čisto estetski smisao umjetničkoga stvaralaštva kako bi se popunilo slobodno vrijeme.¹²³ Opovrgavanjem potonje teorije nastala su mnoga razmatranja paleolitičke umjetnosti u kontekstu simboličkog ponašanja. Štoviše, može se pretpostaviti da umjetnost, kao i u kasnijim razdobljima, upućuje na postojanje duhovnosti. Ipak, još uvijek nema jedinstvenog mišljenja o razlogu postojanja paleolitičke umjetnosti, no nije isključeno kako je to odraz ondašnjeg simboličkog ponašanja.⁹⁵

S obzirom na selekciju određenih životinja pri slikanju,¹²⁵ stijenska se umjetnost, uz ostale teorije, može tumačiti kao posljedica totemizma. Lov je životna potreba za preživljavanjem te nije nerazumno pretpostaviti veliko poštovanje prema životinjama.⁹⁶ Tijekom 20. stoljeća javlja se teorija o simpatičkoj magiji, koja se povezuje s umjetnošću u smislu posjedovanja moći nad određenim prikazom. Primjerice, ako je životinja pogođena strijelom na crtežu, vjeruje se da će se to dogoditi i u stvarnom životu. Simpatička magija se, prema potrebi paleolitičkih zajednica, dijeli na magiju lova, magiju uništenja i magiju plodnosti. LeroiGourhan postavio je u duhu strukturalizma tzv. binarnu teoriju kako bi objasnio stijensku umjetnost. Prema njoj, špilja je bitan dio koncepcije umjetnika te se slikanje pojedinih motiva

---

⁹⁴ I.KARAVANIĆ, 2012, 94. ¹²³ I.RUKAVINA, 2012, 71.

⁹⁵ I.RUKAVINA, 2012, 135-138. ¹²⁵ M.P.GRAY, 2010, 18.

⁹⁶ I.KARAVANIĆ, 2012, 90-92.

(životinja, geometrijskih znakova) vršilo na unaprijed određenim mjestima. Smatra se da su svi motivi imali svoj spol, a kombinirani s topografskim i morfološkim značajkama špilje izražavali su tadašnje dvojno poimanje svijeta.⁹⁷

Pažnju mnogih istraživača privlače prikazi liminalnih bića, vjerojatno vračeva ili šamana sa životinjskim karakteristikama. Jedan primjer paleolitičkoga vrača ili čarobnjaka nalazimo na lokalitetu Les Trois-Freres (Slika 9), a smatra se da predstavlja šamana u trećem stupnju halucinacije, preobraćenoga u životinju.⁹⁸ No, crtež se interpretira i kao realni prikaz šamana koji izvodi ples u kostimu životinje.⁹⁹

Slika 9: „Čarobnjak“ iz špilje Les Trois-Freres u Francuskoj (M.P.GRAY, 2010, 41.)

U današnje vrijeme pri interpretaciji paleolitičke umjetnosti prevladava teorija šamanizma¹³⁰, a smatra se da slikarije ne predstavljaju stvarne prikaze, nego su odraz halucinacija.¹⁰⁰ Budući da brojni autori smatraju da je aspekt šamanizma gotovo jednako star kao i ljudska svijest, pretpostavljeno je postojanje šamanističke percepcije u lovačko-sakupljačkim zajednicama. Opća bi definicija bila da je šamanizam religijski oblik u kojemu šamani transom stupaju u kontakt s duhovima prirode.¹³² Lewis-Williams je povezoao spiljsku umjetnost naroda San u Sjevernoj Africi s njihovom vjerskom tradicijom te postavio hipotezu koja paleolitičku umjetnost temelji na alternativnom stanju svijesti (transu).¹³³ Prema Lommelu, u špiljskom se slikarstvu ne prikazuju životinje ili ljudi, nego njihovi duhovi te je time uloga umjetnosti

---

⁹⁷ A.STEIF, 2010, 10-14.

⁹⁸ I.KARAVANIĆ, 2012, 94-96.

⁹⁹ S.DÖNMEZ, 2018, 110. ¹³⁰

A.STEIF, 2010, 14.

¹⁰⁰ I.KARAVANIĆ, 2012,

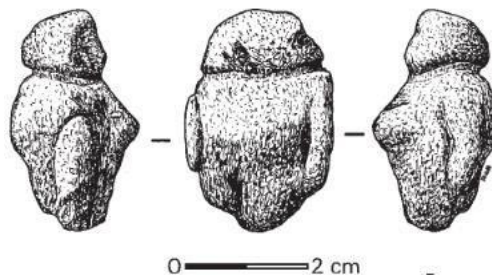
96. ¹³² B.HAYDEN, 2003,

46. ¹³³ A.STEIF, 2010, 14-15.

naglasiti prirodne oblike. Važan je čimbenik pri raspravi o potonjoj temi etnološko proučavanje plemenskih šamanističkih zajednica koje naglašavaju sličnost umjetničkoga i simboličkoga aspekta s paleolitičkim ljudima.¹⁰¹

2.6.2. Prijenosna umjetnost

Prijenosna ili figurativna umjetnost se sastoji od raznih umjetničkih artefakata čije mjesto pronalaska nije vezano uz mjesto nastanka.¹³⁵ Figurativna umjetnost pojavljuje se u razdoblju orinjasijenske kulture, ali nije isključeno da postoji i ranije. Nalaz s musterijenskoga nalazišta La Roche-Cotard u Francuskoj mogao bi upućivati na postojanje prijenosne umjetnosti i kod neandertalaca. Radi se o obrađenoj komadi kamena u kojega je umetnut iverak čime tvori izgled ljudskog lica, odnosno maske. Artefakt nije kvalitetan kao primjerci gornjopaleolitičke umjetnosti, ali možemo pretpostaviti kako su ljudi iz srednjega paleolitika bili upoznati s ostvarenjima figurativne umjetnosti od organskih materijala, poput drva ili kože, koji nažalost nisu sačuvani.¹⁰² Štoviše, o mogućim začecima umjetnosti već u razdoblju donjega paleolitika mogu svjedočiti već spomenuti kameni nalazi iz Berekhat Rama (Slika 10) i Tan-Tana, koji su vjerojatno prirodno antropomorfno oblikovani, no modificirani su da bi se dobio jasniji ljudski obris.¹⁰³

Slika 10: Modificirani oblatak s nalazišta Berekhet Ram u Izraelu (R.G.BEDNARIK, 2003, 7.)

Iz vremena orinjasijenske kulture poznati su nalazi zoomornih figurica mamuta i konja iz Vogelherda, a posebno se ističe figurica od bjelokosti iz Hohlenstein-Stadela u Njemačkoj, koja

¹⁰¹ I.RUKAVINA, 2012, 114-117. ¹³⁵

I.RUKAVINA, 2012, 27.

¹⁰² I.KARAVANIĆ, 2012, 74.

¹⁰³ I.KARAVANIĆ, 2012, 33-34.

predstavlja čovjekoliko biće s lavljom glavom te se povezuje sa šamanizmom ili mitologijom njemačkih plemena. Također, smatra se da zoomorfni primjeri figurativne umjetnosti pripadaju simboli magije lova i osiguranja lovnoga uspjeha. Najstarija je Venera, stara otprilike 35 000 godina, pronađena na njemačkome nalazištu Höhle Fels (Slika 11). Svojom datacijom ova Venera pripada orinjasijenskoj kulturi, no ikonografijom je identična kasnijim gravetijenskim Venerama koje su često naglašenih oblina.¹⁰⁴ Najpoznatiji primjer Venere je figurica žene s naglašenim oblina iz Willendorfa u Austriji. Potonja je izrađena od vapnenca i bila je obojena crvenom bojom. Nadalje, na moravskom nalazištu Dolni Vestonice I pronađena je crna Venera od pečene gline, a izdvaja se veličinom, očuvanošću i prikazom urezanih očiju.¹³⁹

Slika 11: Venera od bjelokosti s nalazišta Höhle Fels (M.P.GRAY, 2010, 29.)

Rasprostranjenost paleolitičkih Venere upućuje na nadregionalnu pojavu, vjerojatno povezanu sa zajedničkim religijskim sustavom tumačenim na razne načine. Primjerice, ova se pojava može, zbog prikaza gojaznih ili trudnih žena, povezati s kultom plodnosti, matrijarhatom¹⁰⁵ ili s teorijom o postojanju kulta Velike Božice ili Majke, božice plodnosti i darovateljice života.¹⁴¹ Međutim, postoje različite interpretacije. Neke su figurine možda predstavljale mlade, seksualno privlačne žene, dok su druge mogle biti žene prikazane u trenutku trudnoće ili starosti, što bi moglo simbolizirati zrelost.¹⁰⁶ McDermott paleolitičke Venere smatra autoportretima ondašnjih žena u različitim životnim razdobljima.¹⁴³

¹⁰⁴ I.KARAVANIĆ, 2012, 99-101. ¹³⁹

I.RUKAVINA, 2012, 61.

¹⁰⁵ I.KARAVANIĆ, 2012, 103.

¹⁴¹ I.RUKAVINA, 2012, 104.

¹⁰⁶ A.F.DIXSON, B.J.DIXSON, 2011, 10. ¹⁴³ L.MCDERMOTT, 1996, 227. ¹⁴⁴

I.KARAVANIĆ, 2012, 124.

Naglašene obline i spolna obilježja Venera te nalazi kao što su gravirane vulve, pubični trokuti i falusoidni oblici ukazuju na element spolnosti koja se povezuje sa simbolikom života, odnosno rođenja i smrti pojedinca.¹⁴⁴ Prikazi žena u prijenosnoj su umjetnosti znatno brojniji od muških prikaza, a česti su i prikazi određenih segmenata ljudskog tijela, poput nogu ili falusa. Iznimni primjeri figurativne umjetnosti su prikazi lica, kakve nalazimo na nalazištima Dolni Vestonice i Kostenki 1, a posebno zanimljiv nalaz je „Dame s kapuljačom“ iz Grotte du Pape u Francuskoj (Slika 12).¹⁰⁷

Slika 12: „Dama s kapuljačom“ ili „Dama iz Brassempouya“ (I.RUKAVINA, 2012, 60.)

Fenomen paleolitičke umjetnosti je rijetka pojava na tlu Hrvatske. Međutim, valja spomenuti nekolicinu nalazišta umjetničkoga aspekta. Naime, u Šandalji II su pronađeni koštani artefakti s urezima i kameni alat s mrežom romboidnih motiva, dok se iz Vele spile na Korčuli ističe nalaz keramičke zoomorfne figurice iz epigravetijenskog konteksta. Važno arheološko nalazište je Vlakno na Dugom otoku koje je, osim fragmenata kamenih gomolja s gravurama¹⁰⁸, iznjedrilo prvu paleolitičku Veneru s ovih prostora, iako ne kao samostalnu figuru nego u vidu stiliziranog antropomorfnog privjeska.¹⁴⁷

---

¹⁰⁷ I.RUKAVINA, 2012, 61-63.

¹⁰⁸ I.KARAVANIĆ, 2012, 109.

¹⁴⁷ D.VUJEVIĆ, 2018, 45.

3. ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA U HRVATSKOJ

Nalazišta iz razdoblja donjega paleolitika, na temelju dosadašnjih istraživanja u Hrvatskoj, nisu zastupljena u velikome broju.¹⁰⁹ Poznato je tek nekoliko kamenih artefakata olduvanske i ašelejenske industrije, stoga nije moguće govoriti o nalazima simboličkoga ponašanja.

Razdoblje srednjega paleolitika odlikuje musterijenska materijalna kultura, a nalazišta iz ovoga razdoblja su nešto brojnija. Najpoznatiji srednjopaleolitički lokalitet u Hrvatskoj svakako je Krapina, nalazište europske, ali i svjetske važnosti. Važno je za spomenuti špilje Vindiju i Veternicu, musterijenske lokalitete koji su, osim Krapine, također iznjedrili nalaze simboličkoga aspekta.¹¹⁰ Na spomenutim nalazištima su pronađeni mogući ostaci kultova i posmrtnih rituala, a njihova interpretacija je od velike važnosti pri proučavanju simbolike srednjopaleolitičkoga razdoblja.

Gornji paleolitik je razdoblje pravih umjetničkih i duhovnih manifestacija. Prije svega, valja navesti lokalitete s nalazima osobnih ornamenata, poput Šandalje II, Velike pećine, Pupićine peći, Vešanske peći, Romualdove pećine, Ljubićeve peći, Vlakna, Vele spile i pećine Zala.

Izrada osobnih ornamenata nastavit će se u periodu mezolitika na gotovo svim spomenutim lokalitetima.¹¹¹ U gornjem paleolitu očituju se i prve naznake razvoja umjetnosti, o čemu svjedoče slikarije iz Romualdove pećine,¹¹² koštani i kameni artefakti s urezima iz Šandalje II¹¹³, nalazi gravura iz pećine Vlakno te ostaci prijenosne umjetnosti iz Vlakna¹¹⁴ i Vele spile.¹¹⁵

---

¹⁰⁹ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2006, 22.

¹¹⁰ S.DIMITRIJEVIĆ, 1998, 22-35.

¹¹¹ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 27.

¹¹² A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 297.

¹¹³ I.KARAVANIĆ, 2012, 109.

¹¹⁴ D.VUJEVIĆ, 2018, 45.

¹¹⁵ B.ČEČUK, D.RADIĆ, 2005, 29.

3.1. ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA KONTINENTALNE HRVATSKE

3.1.1. Krapina

Jedno od najvažnijih hrvatskih arheoloških nalazišta jest Hušnjakovo brdo u Krapini. Za iskopavanje i analizu ostataka krapinskoga pračovjeka zaslužan je Dragutin Gorjanović-Kramberger, koji je Hušnjakovo brdo istraživao od 1899. do 1905. godine. Iako je krapinsku zbirku trebalo kasnije ponovno proučiti i analizirati, Gorjanovićev rad je bio ispred njegova vremena i veoma značajan za hrvatsku znanost.¹¹⁶

Položaj Hušnjakovo brdo se nalazi iznad rijeke Krapinice te nekoliko stotinu metara od samoga središta grada Krapine, smještenoga u Hrvatskome zagorju.¹⁵⁶ Krapinski neandertalci su živjeli u vrijeme posljednjega velikog interglacijala Riss-Würm, oko 130 000 godina prije sadašnjosti, a klimatski su uvjeti bili slični današnjima. Tijekom istraživanja je pronađeno više od pet tisuća skeletnih ostataka i kamenih artefakata, a samo nalazište podijeljeno je u 9 stratigrafskih slojeva.¹¹⁷ Artefakti musterijenske kulture su pronađeni u svim stratigrafskim jedinicama, izuzev najdonje.¹¹⁸

Zbirka krapinskih skeletnih ostataka tipičnih neandertalskih morfoloških obilježja se sastoji od oko 80-ak individua, na što upućuju dentalne analize. Zbirka time tvori najbrojniju kolekciju neandertalskih ostataka. Zbog zastupljenosti različite životne dobi i oba spola, kolekcija je također značajna pri proučavanju razvoja neandertalaca i krapinske populacije.¹¹⁹ Najviše ostataka je bilo u trećem, razmjerno niskom stratumu, a najsačuvaniji nalaz je lubanja C.¹⁶⁰

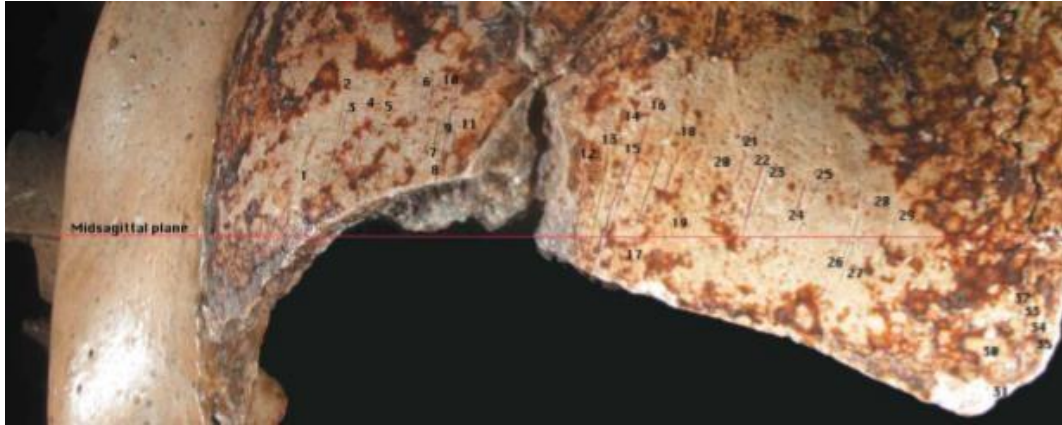
¹¹⁶ F.H.SMITH, 1978, 112-113.

¹⁵⁶ A.DURMAN, 2006, 152.

¹¹⁷ I.KARAVANIĆ, 2006, 43.

¹¹⁸ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2006, 25.

¹¹⁹ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2006, 25. ¹⁶⁰ S.DIMITRIJEVIĆ, 1998, 30.

Slika 13: Urezi na lubanji Krapina C (D.W.FRAYER, et al., 2006, 521.)

Gorjanović-Kramberger fragmentiranost kostiju i prisutnost ureza na njima je pokušao objasniti kanibalizmom u krapinskih neandertalaca. Kosti su, osim što su bile razbijene, pomiješane sa životinjskima.¹²⁰ Njegovo pripisivanje kanibalizma neandertalcima je prvo takvo zapažanje, no u tadašnjim znanstvenim krugovima nije bilo nimalo čudno jer su se pripadnici spomenute vrste tada smatrali primitivnim ljudima životinjskoga ponašanja.¹²¹ Međutim, pojedini su istraživači naklonjeni mišljenju kako su prirodni procesi zaslužni za takvo stanje kostiju. Danas su znanstvenici podijeljenih mišljenja. Naime, neki smatraju da su velike cjevaste kosti bile polomljene da bi se došlo do koštane srži, a lubanje razbijene da bi se moglo doći do mozga.¹²² Poznato je da su na skeletnim ostacima vidljivi stariji, prapovijesni urezi i novija oštećenja, vjerojatno nastala prilikom istraživanja. Ogrebotine na lubanji Krapina C (Slika 13) ističu se jer ne nalikuju na ostala oštećenja krapinskih skeletnih ostataka. Međutim, te ogrebotine nisu iste kao kod ostataka s nalazišta Combe-Grenal i Marillac, stoga se ne povezuju s kanibalizmom već nekom drugom simboličkom radnjom.¹²³ Na lubanji je ustanovljeno 35 ureza, ali nemoguće je utvrditi o kojoj simboličkoj radnji je riječ jer urezi ne upućuju na kult lubanje ili skidanje mesa. Zbog necjelovitih lubanja postoji teorija o prakticiranju kulta lubanje kod krapinskih neandertalaca radi vađenja i konzumiranja mozga.¹²⁴

Pojedini istraživači smatraju kako su urezi na kostima krapinskih neandertalaca zaista nastali odstranjivanjem mekog tkiva. Štoviše, takvu radnju ne povezuju s kanibalizmom, nego s

¹²⁰ I.KARAVANIĆ, 2012, 57-58.

¹²¹ D.W.FRAYER, et al., 2006, 519.

¹²² I.KARAVANIĆ, 2012, 58.

¹²³ D.W.FRAYER, et al., 2006, 520-523.

¹²⁴ I.KARAVANIĆ, 2012, 65.

posmrtnim ritualnom sekundarnoga ukopa.¹²⁵ Prilikom rituala s djelomično raspadnutoga tijela morao se odstraniti svaki trag mesa, stoga se smatra da su ogrebotine mogle nastati tijekom pripreme za drugi ukop.¹²⁶ No, dokazi o praksi sekundarnoga ukopa u Krapini nisu toliko čvrsti te se urezi uglavnom pripisuju kanibalizmu ili djelovanju prirodnih procesa. Prijašnje je tumačenje krapinskih nalaza interpretiralo mnogobrojne ostatke na jednome mjestu kao jednoga od većih primjera ukopa. Međutim, kosti su mogle dospjeti na isto mjesto urušavanjem zida špilje, a i postojanje oštećenja prije upućuje na ritualne radnje, a ne inhumacijski ukop.¹²⁷

Valja spomenuti kako nalazi liječenih trauma na neandertalskim kostima govore o određenoj brizi o drugima u zajednici, a jedan takav nalaz, točnije desna tjemena kost, potvrđuje tu teoriju i kod krapinskih neandertalaca.¹²⁸ Upravo je zbog toga teško zaključiti jesu li krapinski neandertalci prakticirali kanibalizam, radnju koja bližnjima nikako ne iskazuje poštovanje kao briga o povrijeđenima.¹²⁹ Ako je doista riječ o kanibalizmu, nije jasno jesu li tražili žrtve u drugim zajednicama ili vlastitoj. Također, javlja se pitanje o ritualnom kanibalizmu, odnosno konzumiranju ljudskog mesa u ritualnome činu. Osim toga, u obzir se uzima i potreba za preživljavanjem u slučaju nestašice hrane.¹³⁰

Kao nalazi izuzetne vrijednosti se spominju modificirane kandže najmanje tri bjeloglava orla. U musterijskome sloju je pronađeno osam orlovskih kandži datiranih oko 130 000 godina koje su vjerojatno pripadale ogrlici ili narukvici. Na tri kandže primijećeni su mali površinski urezi koji su nastali pri modificiranju u svrhu dekorativne funkcije. Ovakvi nalazi su rijetki u Europi, ali i na srednjopaleolitičkim nalazištima uopće, te su dokaz korištenja nakita, moguće u simboličke svrhe, već u razdoblju prije pojave ranih modernih ljudi.¹³¹

---

¹²⁵ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2006, 28.

¹²⁶ I.KARAVANIĆ, 1993, 102.

¹²⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 47-55.

¹²⁸ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2006, 28.

¹²⁹ I.KARAVANIĆ, 1993, 101.

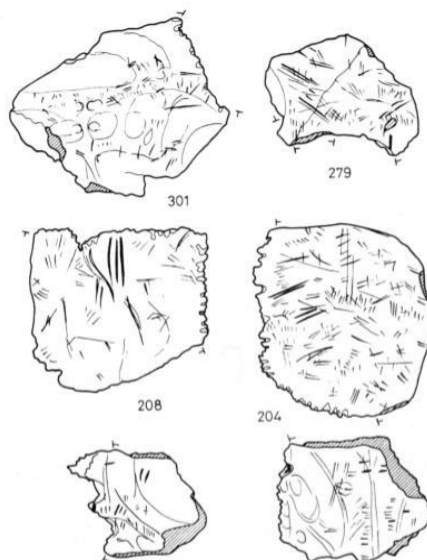
¹³⁰ I.KARAVANIĆ, 2012, 60.

¹³¹ D.RADOVČIĆ, et al., 2015, 1-2.

3.1.2. Vindija

Špilja Vindija kod Donje Voće, u narodu poznata kao Križnjakova jama, smještena je na 275 metara apsolutne visine, sjeverozapadno od grada Ivanca u Hrvatskome zagorju. Vindija je predmet istraživanja od 20. stoljeća, ali značajnija započinje 1928. godine Stjepan Vuković, a koja će trajati desetak godina. Nakon Vukovića važnija iskapanja vršiti će Mirko Malez, od 1974. do 1986. godine. Sustavna istraživanja Mirka Maleza su donijela nove teze o postojanju posmrtnih rituala u špilji Vindiji.¹³²

Slojevi Vindije su podijeljeni u 13 stratuma te označeni slovima od A do M. Nalazište se ističe velikim brojem koštanih artefakata¹⁷⁴, a osim toga brojni su nalazi faune. U sloju G3 su pronađeni skeletni ostaci neandertalaca stari oko 40 000 godina, a u G1 oko 33 000 godina prije sadašnjosti.¹³³ Stratum G je veoma zanimljiv jer, osim što sadrži artefakte musterijske kulture, pojedini nalazi pripadaju gornjem paleolitiku te se skupina neandertalaca iz sloja G smatra jednom od posljednjih u Europi, što se očituje i po morfološkim osobinama. Skeletni ostaci 70-ak neandertalaca iz Vindije od velike su važnosti za proučavanje razvoja i genoma neandertalaca, ali i odnose s ranim modernim ljudima.¹³⁴

Slika 14: Tragovi rezanja na lubanjama iz Vindije (M.MALEZ, 1985, 39.)

¹³² E.VASILJEVIĆ, 2016, 5-14.

¹⁷⁴ M.MALEZ, 1988, 218.

¹³³ I.KARAVANIĆ, 2012, 60.

¹³⁴ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2008, 33-34.

Međutim, špilja Vindija je važna zbog spekulacija o određenim simboličkim ritualima. Naime, fragmentirani skeletni ostaci neandertalaca su pronađeni sa životinjskim kostima i koštanim artefaktima. Ostaci su ponajviše pozicionirani u sredini špilje, a vidljiva je selekcija kostiju koja je, vjeruje se, namjerno izvršena. Na kostima su vidljivi tragovi posmrtnih rituala u vidu ureza i ogrebotina nastalih odstranjivanjem mekoga tkiva (Slika 14), a nalazi mandibula i lubanja upućuju na nasilno odstranjivanje čeljusti i dekapitaciju. Također, fragmenti nalaza tjemenooga svoda svjedoče o razbijanju lubanje. Oštećenost skeletnih ostataka se može usporediti s nalazima iz Krapine, no ne mogu se smatrati dokazima kanibalizma kao u krapinskih neandertalaca. Nalazi iz Vindije prije bi mogli ukazivati na primjenu posmrtnih rituala, tzv. kulta lubanje. Smatra se da se manipulacija nad tijelima vršila izvan špilje, a pojedini dijelovi prenosili bi se unutar špilje zbog odvijanja ritualnih radnji. Osim toga, treba spomenuti istaknute špiljske niše u kojima su lubanje mogle biti ritualno ostavljene. Ipak, iako postoje određene analogije kulta lubanje u indonezijskim i azijskim zajednicama¹³⁵, treba napomenuti da ovakvi nalazi mogu imati i drugačija tumačenja izvan simboličkoga razmišljanja.¹³⁶

Kod Vindije treba istaknuti i nalaz urezane penisne kosti medvjeda iz slojeva gornjega paleolitika, za koju nije isključena niti mogućnost da, zbog signature, pripada i musterijskoj kulturi.¹³⁷

3.1.3. Veternica

Na jugozapadnom kraju Medvednice, u blizini Gornjega Stenjeveca, nalazi se špilja Veternica, najstarije arheološko nalazište zagrebačkoga područja. Prvi puta Veternicu spominje Dragutin Gorjanović-Kramberger 1899. godine, a intenzivnija istraživanja započinju u drugoj polovici 20. stoljeća. Mirko Malez će od 1951. godine vršiti višegodišnja iskopavanja tijekom kojih prikuplja bogate fosilne ostatke biljaka i životinja, od kojih prevladava špiljski medvjed (*Ursus*

---

¹³⁵ M.MALEZ, 1985, 36-41.

¹³⁶ I.KARAVANIĆ, 2012, 65.

¹³⁷ M.ČUJKEVIĆ-PLEČKO, I.KARAVANIĆ, 2018, 11. ¹⁸⁰ V.KRKLEC, et al. 2011, 3-20. ¹⁸¹ V.KRKLEC, et al., 2011, 26.

spelaeus), te koštane artefakte većinom musterijske kulture. Malez je prilikom istraživanja učio 11 geoloških slojeva (od K do A) od 8 metara debljine.¹⁸⁰

Najviše pažnje je pridobilo pitanje kulta medvjeda u Veternici. Brojni ostaci špiljskog medvjeda pronađeni su u slojevima od J do D.¹⁸¹ U nekim dijelovima špilje su uočene nakupine kostiju i cjelovitih lubanja. Tumačenja su išla u pravcu da su lubanje medvjeda bile položene u dvjema špiljskim nišama.¹³⁸ No, ostaci medvjeda na ovaj su način mogli biti raspoređeni djelovanjem životinja ili prirodnih procesa.

Zanimljiv nalaz u Veternici je lubanja vuka pronađena ispod kamene ploče. Nalazila se na lijevoj strani ulaza u špilju te je Malez pretpostavio da je tamo postavljena namjerno u kontekstu kultne ili ritualne radnje.¹³⁹

3.1.4. Velika pećina

Špilja Velika pećina nalazi se u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, na Ravnoj gori nedaleko doline Velika Sutinska. Nalazište se ističe kao jedno od rijetkih u Europi na kojemu su vidljive kontinuirane naslage od pleistocena do holocena. Višegodišnjim je istraživanjima Mirka Maleza prikupljen prapovijesni materijal raspoređen u 16 slojeva (od sloja a do sloja p).¹⁴⁰

Kao nalazi simboličkoga karaktera izdvajaju se zubi špiljskoga medvjeda iz gornjopaleolitičkoga sloja h. Naime, na zubima su primijećene urezane udubine vjerojatno načinjene ljudskom rukom kako bi se predmeti mogli nositi kao amuleti. Međutim, proces nastanka udubina moguć je i prirodnim putem za vrijeme života medvjeda. Stoga, pitanje ukrasnoga ili ritualnoga značenja ovih predmeta ostaje otvoreno.¹⁸⁵

---

¹³⁸ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2008, 35.

¹³⁹ V.KRKLEC, et al., 2011, 23-29.

¹⁴⁰ Z.FRÖBE, M.PAUNOVIĆ, 1988, 205-206.

¹⁸⁵ S.DIMITRIJEVIĆ, 1998, 43-44. ¹⁸⁶

B.CVITKUŠIĆ, 2015, 45.

3.2. ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA JADRANSKE HRVATSKE

3.2.1. Šandalja II

Nalazište Šandalja se sastoji se od četiri špilje koje su smještene u kamenolomu sjeveroistočno od Pule.¹⁸⁶ Istraživanje Šandalje II, važnoga gornjopaleolitičkog nalazišta, vršilo se u 22 navrata, od 1962. do 1989. godine. Voditelj istraživanja je bio Mirko Malez, a prilikom iskopavanja je pronađeno preko 15 000 gornjopaleolitičkih kamenih artefakata te brojni ostaci faune, koštani nalazi i skeletni ostaci epigravetijenskoga čovjeka. U debljini od osam metara prepoznato je osam stratigrafskih slojeva označenih slovima od A do H.¹⁴¹

Tijekom istraživanja Šandalje II pronađeni su nalazi osobnih ornamenata koji upućuju na simboličko ponašanje. U orinjasijenskim slojevima G, F i E, iz razdoblja od otprilike 28 000 do 23 000 godina prije sadašnjosti, pronađena su četiri probušena životinjska zuba, točnije dva zuba jelena iz sloja E, zub jazavca iz sloja F i jedan zub jelena iz sloja G. Iz epigravetijenskih slojeva C i B, starih otprilike između 13 600 i 10 700 godina prije sadašnjosti, prikupljeno je deset simboličkih nalaza. Iz stratuma B izdvajaju se tri probušena zuba jelena i jedan zub bizona ili pragoveda te jedna perforirana morska školjka. Na samoj granici stratuma B/C prikupljena je koštana perlica. Nadalje, jedan probušeni zub risa i koštana pločica s rupicom su pronađeni u stratumu C, dok su u sloju C/d prikupljena još dva probušena zuba jelena.¹⁸⁸ Nalazi osobnih ornamenata u Šandalji su služili kao dekorativni predmeti te su različitoga podrijetla, a prevladavaju nakitni predmeti načinjeni od zubi različitih životinjskih vrsta.¹⁴²

Nalazi urezanih predmeta također mogu svjedočiti o simboličkom ponašanju u paleolitičkoj zajednici Šandalje. Naime, radi se o šest epigravetijenskih urezanih koštanih artefakata iz slojeva C i B, jednom urezanom koštanom artefaktu iz orinjasijenskog sloja E te jednom kamenom predmetu s urezima iz epigravetijenskog sloja B.¹⁴³ Motivi na urezanim nalazima iz

---

¹⁴¹ I.KARAVANIĆ, I.JANKOVIĆ, 2008, 40. ¹⁸⁸

B.CVITKUŠIĆ, 2015, 45-47.

¹⁴² D.KOMŠO, 2007, 34.

¹⁴³ M.ČUJKEVIĆ-PLEČKO, I.KARAVANIĆ, 2018, 5-6.

Šandalje slični su kao i na ostalim svjetskim nalazištima, a prevladavaju mreže (Slika 15), linije te motivi X i Y. Od spomenutih nalaza posebnu pažnju privlači koštana pločica s linijskim motivima i kratkim crticama koju I. Karavanić smatra prikazom shematizirane peraje. Urezi na nalazima iz Šandalje su mogli biti funkcionalne prirode, kao na primjer kod šiljka iz sloja B, koji je mogao služiti kao alat za uglavljivanje zbog urezane tri crtice koje nastavljaju do iste točke. Međutim, slične urezane predmete nalazimo i u susjednoj Italiji te bi nalazi iz Šandalje mogli biti odraz komunikacije ovih zajednica ili pak migracije.¹⁴⁴

Slika 15: Mrežasti motiv na koštanoj pločici iz Šandalje II (M.ČUJKEVIĆ-PLEČKO, I.KARAVANIĆ, 2018, 8.)

3.2.2. Pupičina peć

Na zapadnoj padini planine Učke, u kanjonu Vela Draga, nalazi se prapovijesno nalazište Pupičina peć smještena na nadmorskoj visini od 220 metara. Nalazište je istraživano pod vodstvom P. Miraclea od 1995. do 2002., a prijašnja iskopavanja je vršio Ranko Starac 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća. Tijekom istraživanja je pronađeno više od 8 000 kamenih i koštanih artefakata, ljudske kosti, ostaci faune te nalazi osobnih ornamenata, poput probušenih puževa, školjaka i životinjskih zubi. Radiokarbonskim datiranjem je utvrđena starost slojeva s nalazima simboličkoga ponašanja na otprilike 11 150 godina prije sadašnjosti.¹⁴⁵

Od 114 nalaza nakitnih predmeta mezolitiku pripada 112, a preostala dva nalaza prikupljena su u epigravetijenskome sloju, stoga se može zaključiti kako su mezolitički nalazi brojniji, a osim toga i raznolikiji. Najbrojniji mezolitički nalazi su probušeni morski pužići, dok su od ostalih

¹⁴⁴ M.ČUJKEVIĆ-PLEČKO, I.KARAVANIĆ, 2018, 11-16.

¹⁴⁵ B.CVITKUŠIĆ, D.KOMŠO, 2015, 482.

¹⁹³ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 38.

osobnih ornamenata prisutni probušeni riječni pužići i probušeni zubi jelena (Slika 16). Nadalje, u epigravetijenskome sloju su prikupljena dva nalaza, probušeni sjekutić losa i probušeni morski pužić. U ovome sloju pronađena je morska školjka s vidljivim oštećenjima, no ne može se zaključiti je li bila namjerno modificirana.¹⁹³

Slika 16: Probušeni zub jelena iz Pupićine peći (B.CVITKUŠIĆ, D.KOMŠO, 2015, 483.)

3.2.3. Romualdova pećina

Krajem 19. stoljeća započinju istraživanja Romualdove pećine, smještene na padinama istočnoga dijela Linskog kanala u Istri. Pećina se nalazi na 120 metara nadmorske visine¹⁴⁶ te je datacijom najstarije istarsko arheološko nalazište. Važnija istraživanja je vodio Mirko Malez 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća, zatim Darko Komšo 2007. godine, a od 2014. godine istraživanja se provode pod vodstvom Ivora Jankovića.¹⁴⁷ Slojevi su, prema Malezu, podijeljeni na pet jedinica označenih slovima od A do E.¹⁴⁸

U paleolitičkom stratumu C, na samom kraju pećine, pronađen je simbolički nalaz probušenoga jelenjeg očnjaka, koji je vjerojatno bio u službi privjeska.¹⁴⁹ Očnjak pripada sloju mlađega orinjasijena ili ranom gravetijenu.¹⁵⁰ Međutim, važno arheološko svjedočanstvo predstavlja nalaz spiljske umjetnosti u Romualdovoj pećini. Naime, Darko Komšo je 2010. godine prilikom posjeta špilji ugledao crteže za koje je pretpostavio da pripadaju razdoblju gornjega paleolitika, a 2017. godine crteži su detaljno i stručno istraženi. Istraživanje je pružilo prve dokaze o

---

¹⁴⁶ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 43.

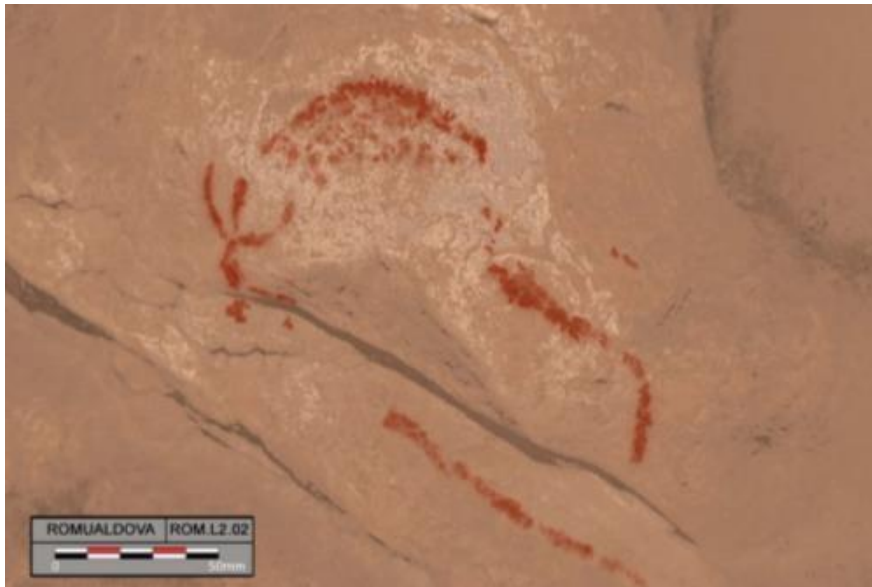
¹⁴⁷ I.JANKOVIĆ, et al., 2016, 7.

¹⁴⁸ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 43.

¹⁴⁹ D.KOMŠO, 2007, 34.

¹⁵⁰ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 43-44.

paleolitičkoj spiljskoj umjetnosti na području Balkana, što je uvelike pridonijelo proučavanju geografske distribucije već spomenute umjetnosti.¹⁵¹

Slika 17: Motiv bizona u Romualdovoj pećini (A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 302.)

U glavnom hodniku pećine je otkriveno 44 grafičke jedinice podijeljene u četiri panela. Crteži su naslikani isključivo crvenim pigmentom, a pojedini od njih se ne mogu sasvim identificirati zbog određenih oštećenja nastalih tijekom višegodišnjih posjeta špilji. Slikarije se ugrubo mogu podijeliti na jednostavne motive, poput točka, crta, obojenih oznaka, i kompleksnije motive, kao što su antropomorfne i zoomorfne figure. Najzanimljiviji motivi se nalaze na panelu L2, a radi se o crtežima bizona, divokoze i dva antropomorfna prikaza. Prikaz bizona (Slika 17) okrenut je lijevo te koristi prirodni reljef zida špilje. Crtež divokoze je složeniji od bizona, a ujedno i anatomski bolje prikazan. Ispod prikaza divokoze uočeni su trokutasti motivi za koje stručnjaci smatraju kako bi mogli biti prikazi vulva. Osim zoomorfnih motiva, na panelu su pronađene shematizirane antropomorfne figure (Slika 18). Naslikane su vijugavim paralelnim linijama, a lijevi prikaz je ukrašen horizontalnim linijama. Kao pretpostavljeni nalazi simboličkoga ponašanja smatraju se i dvije namjerno otkinute sige, starije ili istodobne slikarijama, na kojima su vidljive crvene točke.

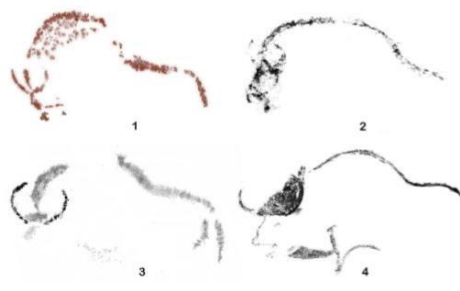
---

¹⁵¹ A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 297-300.

Slika 18: Antropomorfni prikazi na zidu špilje i nakon analiza (A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 304.)

Ispod spomenutoga panela su pronađeni fragmenti crvenoga okera koji su analizama datirani oko 17 000 i 12 700 prije sadašnjosti, u vrijeme gravetijenske kulture. Pojedini stilski elementi zoomornih prikaza i mogući prikazi vulva, kao i arheološki nalazi u pećini, upućuju na moguću dataciju u razdoblje ranoga gornjeg paleolitika, stoga postoje brojne hipoteze o starosti slikarija, iako se u obzir najviše uzimaju analize okera. Daljnja arheološka istraživanja Romualdove pećine pomoći će pri određivanju starosti. Otkriće spiljskih slikarija u Hrvatskoj predstavlja prekretnicu u proučavanju paleolitičke umjetnosti. Postavlja se pitanje jesu li crteži nastali neovisno djelovanju drugih zajednica ili oni ipak svjedoče o povezivanju Balkana i zapadne Europe, područja s najviše nalazišta paleolitičke stijenske umjetnosti.¹⁵²

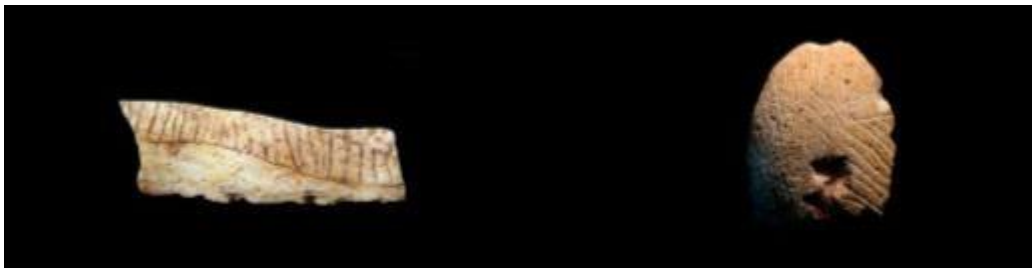
Slika 19: Motiv bizona iz Romualdove pećine (1) i analogije: Peștera Coliboaia (2), Marcenac (3), Chauvet (4) (A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 307.)

¹⁵² A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 300-310.

3.2.4. Vlakno

Pećinsko nalazište Vlakno je smješteno na Dugome otoku, točnije na središnjem dijelu otoka između mjesta Savra i Luke.¹⁵³ Probna istraživanja Vlakna je započeo Zdenko Brusić 2004. godine, a od 2011. godine vrše se sustavna istraživanja. Osim što je Vlakno mjesto pronalaska najstarijega stanovnika Dalmacije, nalazište je izuzetno bogato gornjopaleolitičkim i mezolitičkim artefaktima, poput litičkog materijala i nakita.¹⁵⁴

Mnoštvo je nalaza osobnih ornamenata iz razdoblja epigravetijena i mezolitika. Na svim primjercima vidljivi su tragovi modifikacija, odnosno bušenja rupa. Osobni ornamenti izrađeni su od probušenih ocnjaka jelena, morskih školjki i riječnih pužića, a najzastupljeniji je nakit izrađen od probušenih morskih pužića, posebice u mezolitičkim slojevima.¹⁵⁵ Vlakno se izdvaja od ostalih lokaliteta na istočnoj jadranskoj obali upravo zbog brojnih nalaza osobnih ornamenata.¹⁵⁶

Slika 20: Dva ukrašena fragmenta rožnjaka iz pećine Vlakno (D.VUJEVIĆ, 2018, 45.)

Zanimljiva su dva apstraktno ukrašena fragmenta rožnjaka iz sloja staroga otprilike od 12 710 do 12 120 godina prije Krista (Slika 20). Prvi fragment je ukrašen paralelnim i vodoravnim urezima. Analizama je potvrđeno da je slomljen te izložen vatri, možda kako bi se olakšalo urezivanje. Drugi fragment je ukrašen nizom kosih plitkih paralelnih ureza koji se nalaze na cijeloj površini rožnjaka. Ovi predmeti se mogu svrstati u crteže ili gravure, stoga se može reći da su zajednice u Vlaknu poznavale i koristile umjetnost kao jednu vrstu simboličkoga ponašanja. Ipak, značenje ovih nalaza ostaje nepoznato. Moguće je da su predmeti služili kao sredstvo pohrane informacija, kao neka vrsta igre ili su imali čisto estetsku funkciju, ali

¹⁵³ D.VUJEVIĆ, M.PARICA, 2010, 23.

¹⁵⁴ D.VUJEVIĆ, 2018, 42.

¹⁵⁵ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 57-58.

¹⁵⁶ D.VUJEVIĆ, M.PARICA, 2010, 27.

postojanje simboličkog značenja nije isključeno. Osim ovih predmeta, izdvaja se i koštano šilo ukrašeno vodoravnim kratkim urezima.¹⁵⁷

Kao poseban nalaz simboličkoga izričaja ističe se koštani antropomorfni privjesak iz paleolitičkoga sloja (Slika 21). Stilizirani antropomorfni prikaz je šrafiran urezima te podsjeća na slične izričaje gornjopaleolitičkih lokaliteta Dolni Vestonice i Predmosti u Češkoj i Mal'ta u Rusiji. Ovaj je predmet od iznimne važnosti za poznavanje paleolitičke umjetnosti jer je prikaz ljudskog lika u obliku prijenosne umjetnosti trenutno jedinstven nalaz u Hrvatskoj, no ostavlja mogućnost pronalaska sličnih nalaza i na drugim paleolitičkim lokalitetima.²⁰⁶

Slika 21: Antropomorfni privjesak iz pećine Vlakno (D.VUJEVIĆ, 2018, 45.)

3.2.5. Vela spila

Arheološki lokalitet Vela spila se nalazi iznad grada Vele Luke na otoku Korčuli. Sustavna istraživanja špilje započinju 1974. godine pod vodstvom Grge Novaka, a nakon njegove smrti istraživanja će voditi Božidar Čečuk. Od 1986. godine istraživanjima se pridružuje Dinko Radić. Slojevi Vele spile se sastoje od sedam prapovijesnih cjelina od razdoblja paleolitika do

---

¹⁵⁷ D.VUJEVIĆ, M.PARICA, 2010, 29-31.

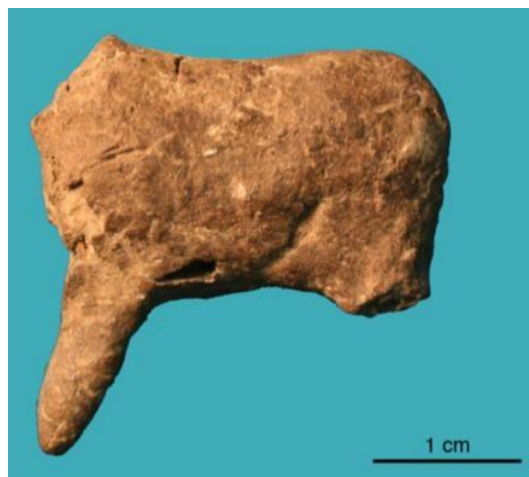
²⁰⁶ D.VUJEVIĆ, 2018, 45.

početka brončanoga doba. Gornjopaleolitički slojevi su označeni brojevima od 8/1 do 8/6 te datiraju otprilike od 18 000 do 16 700 godina prije Krista.

Pronađeni koštani i kameni artefakti pokazuju odlike epigravetijenske kulture. Među njima ističu se nalazi simboličkoga karaktera. Poznato je pet očnjaka jelena s probušenim rupama koji su mogli služiti kao osobni ornamenti, odnosno privjesci ukrasnoga ili magijskoga značenja.

Na dva su zuba vidljivi plitki i kratki urezi. Zanimljiv je i nalaz koštane pločice s probušenom rupom, koja je također mogla biti u službi privjeska.¹⁵⁸

Treba spomenuti nalaz keramičke životinjske figurice pronađene u sloju 8/4 s epigravetijenskom industrijom (Slika 22). Nalaz je oštećen, no vidljivo je modeliranje rukom. Predmet je napravljen od smeđe pečene gline, a prema obliku možda je predstavljao figuricu polumagarca (*Equus hydruntinus*).¹⁵⁹ Kasnijim istraživanjima je pronađeno još 35 fragmenata keramičkih figurica iz gornjopaleolitičkih slojeva. Kasni paleolitički slojevi nisu sadržavali materijal iz ostalih razdoblja, poput neolitičkoga, a ne postoje ni dokazi mlađih jama i rupa ukopanih u ove slojeve, stoga se smatra da keramika pripada upravo epigravetijenskom sloju u kojem je i pronađena. Ako predmeti doista pripadaju gornjem paleolitiku, navedeni nalazi svjedoče o prvoj proizvodnji keramičke prijenosne umjetnosti u Europi.¹⁶⁰

Slika 22: Zoomorfna figurica iz Vele spile (R.FARBSTEIN, et al., 2012, 8.)

---

¹⁵⁸ B.ČEČUK, D.RADIĆ, 2005, 9-32.

¹⁵⁹ B.ČEČUK, D.RADIĆ, 2005, 29.

¹⁶⁰ R.FARBSTEIN, et al., 2012, 1-7.

3.2.6. Ostala nalazišta

Nalazi osobnih ornamenata česti su u razdoblju gornjega paleolitika i mezolitika. Na području Istre je pronađena velika količina osobnih ornamenata, od čega se, osim već spomenutih nalaza iz Šandalje II, Pupićine peći i Romualdove pećine, izdvajaju gornjopaleolitički nalazi iz Ljubićeve i Vešanske peći te mezolitički nalazi iz Nugljanske pećine i pećina Abri Šebrn i Lim 001. Od nalaza prevladavaju probušeni morski pužići i morske školjke, a u manjoj količini su pronađeni riječni pužići, životinjski zubi te modificirani koštani artefakti.¹⁶¹ Izvan istarskoga poluotoka su poznati nalazi osobnih ornamenata iz Vele spilje na Kvarneru, pećine Zale, Kopačine na Braču i dr.²¹¹

---

¹⁶¹ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 26-28.

²¹¹ B.CVITKUŠIĆ, 2015, 2.

4. RASPRAVA

Prije samoga tumačenja simbolike i njezine pojave, važno je definirati određene pojmove. Simbol je izražajno sredstvo (znak, materijalni objekt i dr.) kojemu je pridodano posebno značenje.¹⁶² Korištenje simbola, odnosno pridavanje značenja figurama, prikazima, ukrasima, zvukovima, gestama i drugim izričajima, naziva se simbolika.¹⁶³ Danas je simboličko ponašanje prepoznato svugdje oko nas, a prapovijesna arheologija od velike je važnosti prilikom proučavanja najranijih manifestacija simboličkoga ponašanja.¹⁶⁴ Neosporiva je povezanost simboličke svijesti s postojanjem obreda, koji naposljetku vode do prvih religioznih poimanja.¹⁶⁵ Prema definiciji, obred je formalan skup radnji društvenoga, simboličkoga ili religioznoga značenja.¹⁶⁵ Ritualni su katkad popraćeni različitim vjerovanjima (na primjer vjera u zagrobni život ili natprirodna bića), no oni ne moraju biti odrednica religioznosti pojedine zajednice. Kultom se smatra skup ritualnih radnji koje ukazuju na štovanje božanskoga ili nadnaravnoga.¹⁶⁶ Od otkrića fosilnoga čovjeka pojavila su se brojna pitanja vezana uz život tih prapovijesnih ljudi. Iako pojedini istraživači smatraju da su paleolitičke zajednice bile primitivne, danas sa sigurnošću možemo reći da je već paleolitik vrijeme pojave prvih ideja i artefakata simboličkoga aspekta.¹⁶⁷

Značaj simboličke materijalne kulture je u prenošenju i emitiranju informacija promatračima. Svjedoci simboličke djelatnosti u razdoblju paleolitika očituju se u upotrebi pigmenata i osobnih ornamenata, modifikacije tijela, pogrebnim ritualima te u ostacima umjetničkoga aspekta. Važan dio simboličkoga izražavanja je ukrašavanje tijela. U gotovo svakome suvremenom društvu mediji koji se koriste za ukrašavanje tijela (nakit, odjeća, modifikacije tijela) prenose određenu poruku.¹⁶⁸ Pri interpretaciji u obzir treba uzeti mnoštvo nalaza osobnih ornamenata načinjenih od životinjskih zubi i kostiju, morskih školjaka, riječnih i morskih pužića i dr., koji su od velike važnosti pri proučavanju društvene diferencijacije, ondašnje

---

¹⁶² <https://www.lexico.com/en/definition/symbol>, 5.8.2019.

¹⁶³ I.KARAVANIĆ, et al., 2015, 98.

¹⁶⁴ E.HOVERS, et al., 2003, 491-492. ¹⁶⁵ T.INSOLL, 2004, 24.

¹⁶⁵ A.BAREŠIĆ, et al., 2015, 174.

¹⁶⁶ I.KARAVANIĆ, 2012, 16.

¹⁶⁷ I.KARAVANIĆ, 1995, 35.

¹⁶⁸ M.C.LANGLEY, 2015, 57-59.

mode, komunikacijskih puteva, ali i kulturoloških te simboličkih aspekata prapovijesnih zajednica.¹⁶⁹ Iako se osobni ornamenti najčešće pronalaze u kontekstu ranih modernih ljudi, smatra se da je već neandertalcima bilo svojstveno ukrašavanje tijela.¹⁷⁰ Modificirane orlovske kandže iz Krapine, starosti oko 130 000 godina, jedinstven su nalaz osobnoga ornamenta iz razdoblja srednjega paleolitika.¹⁷¹ Broj nalaza na području Hrvatske raste s razdobljem gornjega paleolitika i mezolitika. Geografski gledano, najveća koncentracija nakita je pronađena na istarskome poluotoku, na već spomenutim lokalitetima: Šandalja II, Pupićina peć, Abri Šebri, Lim 001, Ljubićeva peć, Nugljanska peć, Romualdova pećina i Vešanska peć. Osobni ornamenti su pronađeni i u pećini Vlakno, Veloj spilji na Kvarneru, pećini Zali, Velikoj pećini, Veloj spili na Korčuli, Kopačini na Braču i dr.¹⁷²

Prenošenje simboličkih poruka se moglo vršiti i bojanjem tijela,¹⁷³ iako za nanošenje pigmenata na tijelo postoje i različiti utilitarni razlozi.¹⁷⁴ Danas je bojanje kože i kose crvenim okerom prisutno, primjerice, kod naroda Himba u Namibiji. Pripadnici ove zajednice boje tijelo radi zaštite od sunca i insekata, ali i zato jer crvena boja za njih simbolizira izvor života.¹⁷⁵ Ostaci pigmenata su pronađeni na više od četrdesetak srednjopaleolitičkih nalazišta, no ne zna se za što su neandertalci koristili boje.²²⁷ Mogući dokaz upotrebe pigmenata u ritualne svrhe bi bilo prekrivanje pokojnika crvenim okerom, koji je mogao simbolizirati snagu krvi, život i transformaciju, iako se ovakva praksa sa sigurnošću javlja tek od vremena gravetijenske kulture, nakon što se anatomski moderni čovjek već „udomaćio“ na europskom kontinentu.¹⁷⁶ Mnogi istraživači smatraju da su namjerni ukopi naznaka simboličkog ponašanja. Premda i danas postoje polemike, većina istraživača smatra da se prvi ukopi javljaju u vrijeme neandertalaca, o čemu svjedoče nalazišta poput La Chapelle-aux-Saints, La Ferassie, TeshikTash, Šanidar i dr.²²⁹ Postavlja se pitanje jesu li neandertalci pokapali svoje bližnje zbog simboličkih i ritualnih ili praktičnih razloga. Pojedini navode da neandertalski ukopi nisu

---

¹⁶⁹ B.CVITKUŠIĆ, D.KOMŠO, 2015, 481-482.

¹⁷⁰ I.KARAVANIĆ, 2012, 110.

¹⁷¹ D.RADOVČIĆ, et al., 2015, 1-2.

¹⁷² B.CVITKUŠIĆ, 2015, 2.

¹⁷³ M.DEMELLO, 2007, 38.

¹⁷⁴ S.PETRU, 2012, 1716.

¹⁷⁵ C.KNIGHT, C.POWER, I.WATTS, 1995, 99. ²²⁷
F.D'ERRICO, et al., 2003, 19.

¹⁷⁶ I.KARAVANIĆ, 2012, 111-117.

²²⁹ R.H.GARGETT, 1999, 27.

posljedica simboličkoga ponašanja, nego emocionalne povezanosti s pokojnikom.¹⁷⁷ No, tijelo je moglo biti ukopano zbog zaštite od zvijeri i higijenskih razloga.²³¹ Najznačajnije nalazište neandertalaca u Hrvatskoj je Hušnjakovo brdo u Krapini, na kojemu su pronađeni kosturni nalazi 80-ak individua od kojih su neki interpretirani kao posljedica ukopa. Oštećenja na kostima možda mogu upućivati na određene posmrtno rituale, poput kulta lubanje, sekundarnoga ukopa, ali i kanibalizma, što bi u tom slučaju značilo da su kod njih postojali koncepti duhovnosti i religioznosti. Slično je i kod neandertalskih ostataka iz Vindije.¹⁷⁸ Suvremene primjere ritualnoga konzumiranja mozga nalazimo kod plemena Nada u Indiji, a slično ponašanje uočeno je i kod pojedinih zajednica u Indoneziji i Novoj Gvineji.¹⁷⁹ No, možda je ipak kanibalizam kod neandertalaca posljedica niza okolnosti koje su utjecale na pribavljanje hrane, a ne nužno simboličkoga i ritualnoga ponašanja.

Pod sumnju je dovedeno i postojanje kulta medvjeda, kakvo je uočeno u špilji Veternici, prije svega zbog nedostatka nalaza i mogućih djelovanja prirodnih procesa u špiljama. Ipak, ako je takav kult postojao, medvjede lubanje možda su bile trofeji lovaca ili su služile u špiljskim obredima. Nije isključeno ni poznavanje pojedinih oblika umjetnosti kod pripadnika vrste *Homo neanderthalensis*. Naime, neandertalci su, kao i rani moderni ljudi, izrađivali nakit, koristili oker, a možda proizvodili prve glazbene instrumente ili stvarali likovnu umjetnost.¹⁸⁰ Razdoblje gornjega paleolitika je vrijeme značajnijih promjena. U ovome razdoblju se događa prava „duhovna“ revolucija, a simboličko ponašanje je zamijećeno u raznim oblicima materijalne kulture.²³⁵ To je jedan od razloga što većina autora smatra da je simboličko ponašanje odlika isključivo anatomski modernoga čovjeka.²³⁶ Simboličko ponašanje u gornjopaleolitičkim zajednicama najčešće je prepoznato u stijenskoj i prenosivoj umjetnosti te u ukopima s mnoštvom posmrtnih darova.¹⁸¹ Osim svjetski poznatih nalazišta paleolitičke umjetnosti (Altamire, Lascauxa, Wilendorfa i dr.) ističu se i neka hrvatska nalazišta. U

---

¹⁷⁷ P.G.CHASE, H.L.DIBBLE, 1987, 275. ²³¹

I.KARAVANIĆ, 2012, 41-42.

¹⁷⁸ I.KARAVANIĆ, 2012, 57-60.

¹⁷⁹ K.TOMIĆ-KARLOVIĆ, 1970, 185.

¹⁸⁰ I.KARAVANIĆ, 1995, 36-44. ²³⁵

S.DIMITRIJEVIĆ, 1998, 18-19. ²³⁶

F.FACCHINI, 2000, 550.

¹⁸¹ I.KARAVANIĆ, 2012, 83.

Romualdovoj pećini su pronađene prve paleolitičke slikarije na našem području¹⁸², a antropomorfni privjesak iz Vlakna¹⁸³ te zoomorfna figurina iz Vele spile na otoku Korčuli²⁴⁰ jedinstveni su primjerci u Hrvatskoj. Osim toga, dva fragmenta rožnjaka ukrašeni apstraktnim linijama iz Vlakna¹⁸⁴ te urezani koštani i kameni artefakti iz Šandalje¹⁸⁵ također su dokazi paleolitičke umjetnosti na našem području.

Motivi slikarija iz Romualdove pećine¹⁸⁶ česti su u paleolitičkoj umjetnosti i ne razlikuju se od ostalih pećinskih slikarija, stoga se mogu interpretirati na sličan način.¹⁸⁷ Međutim, o razlozima postojanja paleolitičke umjetnosti vode se još i danas detaljne rasprave. Ne zna se jesu li slikarije stvorene isključivo iz estetskih razloga kako bi se ispunilo slobodno vrijeme ili su nastale kao dio mističnih religijskih ceremonija. Nedvojbeno je da je za stvaranje takvih umjetničkih djela bila potrebna priprema i planiranje, a prije svega posjedovanje osnovnih kognitivnih alata, odnosno vještina.¹⁸⁸ Prema Mithenu stijenska umjetnost je nastala zbog prenošenja informacija, a pojedine crteže mogli su koristiti u obrazovanju djece.¹⁸⁹ Postoji više teorija o značenju paleolitičke umjetnosti, a najpoznatije su umjetnost radi umjetnosti (*l'art pour l'art*)²⁴⁷, totemizam¹⁹⁰, simpatička magija, strukturalistička teorija te šamanizam.²⁴⁹ Šamanizam je religija koja je i danas u nekim suvremenim plemenskim zajednicama isprepletena špiljskom umjetnošću.²⁵⁰ Prema nekim istraživačima, paleolitička je umjetnost odraz ritualnih radnji. U zajednicama paleolitičkih lovaca i sakupljača rituali nastaju kao posljedica ključnih događaja, kao na primjer smrti i rođenja, ali nastaju i zbog proživljavanja raznih kriznih situacija, poput gladovanja, sukoba i prirodnih katastrofa.²⁵¹ Otisci stopala¹⁹¹, prikazi ženskih silueta na zidovima te nalazi glazbala upućuju na ples, moguće ritualni¹⁹², i

---

¹⁸² A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 297.

¹⁸³ D.VUJEVIĆ, 2018, 45. ²⁴⁰

B.ČEČUK, D.RADIĆ, 2005, 29.

¹⁸⁴ D.VUJEVIĆ, 2018, 45.

¹⁸⁵ M.ČUJKEVIĆ-PLEČKO, I.KARAVANIĆ, 2018, 5-6.

¹⁸⁶ A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 310.

¹⁸⁷ I.KARAVANIĆ, 2012, 127.

¹⁸⁸ M.P.GRAY, 2010, 117-120.

¹⁸⁹ I.KARAVANIĆ, 2012, 94. ²⁴⁷

I.RUKAVINA, 2012, 71.

¹⁹⁰ I.KARAVANIĆ, 2012, 91. ²⁴⁹

A.STEIF, 2010, 10-14. ²⁵⁰

I.KARAVANIĆ, 2012, 126-127. ²⁵¹

A.STEIF, 2010, 31.

¹⁹¹ A.STEIF, 2010, 35.

¹⁹² I.KARAVANIĆ, 2012, 98.

ceremonije, koje se i danas održavaju u pojedinim tradicionalnim društvima.¹⁹³ Rituali su imali važnu društvenu funkciju te su vjerojatno vršeni na otvorenome ili u špiljama, a posebno se ističu figurice ženskoga spola koje možda svjedoče o svojevrsnom religijskom sustavu od Pirineja do Dona.¹⁹⁴

Jedinstven primjerak antropomorfnog privjeska je pronađen u pećini Vlakno,²⁵⁶ a ako se radi o prikazu žene, potonji artefakt može simbolizirati kult plodnosti kakav je vidljiv kod tzv. paleolitičkih Venera.¹⁹⁵ Na postojanje religioznih aspekata upućuje zoomorfna keramička figurica iz Vele spile na Korčuli.¹⁹⁶ Figurica se može usporediti sa sličnim nalazima životinjskih figurina iz Dolnih Věstonica I, a ako se radi o prikazu polumagarca, ondašnjem prehrambenom proizvodu. Moguće je da je figurica načinjena kako bi lov na ovu životinju bio uspješan.¹⁹⁷

Prilikom tumačenja prapovijesnih simboličkih izričaja često se treba služiti pretpostavkama ili odgovarajućim etnomodelima, stoga će mnoga simbolička i religijska poimanja biti pogrešno interpretirana ili će ostati nepoznata.¹⁹⁸ Premda mnogi smatraju da se prve naznake simboličkoga ponašanja javljaju tek s pojavom modernoga čovjeka, postojanje simboličke djelatnosti u donjem i srednjem paleolitiku ne može se u potpunosti negirati.¹⁹⁹ Štoviše, spomenuta nalazišta iz donjega i srednjega paleolitika temeljna su za postavljanje hipoteze o pojavi simboličkoga ponašanja prije anatomski modernih ljudi.²⁰⁰ Simboličko ponašanje je izravna posljedica značajnih kognitivnih sposobnosti koje su vidljive u razvoju tehnoloških i društvenih procesa.²⁶³ Simbolika nije jedini kriterij modernoga ponašanja²⁰¹, no pripisuje joj se ključna uloga u prenošenju informacija i stvaranju identiteta ljudskih društava.²⁶⁵

---

¹⁹³ J.J.IBANEZ, et al., 2015, 282.

¹⁹⁴ I.KARAVANIĆ, 2012, 127.

²⁵⁶ D.VUJEVIĆ, 2018, 45.

¹⁹⁵ I.KARAVANIĆ, 2012, 103.

¹⁹⁶ B.ČEČUK, D.RADIĆ, 2005, 29.

¹⁹⁷ J.SVOBODA, 2010, 43-45.

¹⁹⁸ I.KARAVANIĆ, 1995, 44.

¹⁹⁹ A.I.DUFF, et al., 1992, 211.

²⁰⁰ F.D'ERRICO, et al., 2003, 4.²⁶³

F.FACCHINI, 2000, 552.

²⁰¹ Kriteriji modernog ponašanja su razvijeni društveni odnosi, jezična i vizualna simbolička komunikacija, izradba sofisticiranog oruđa te religija i umjetnost. <http://struna.ihj.hr/naziv/moderno-ponasanje/32732/>, 5.8.2019. ²⁶⁵ C.S.HENSHILWOOD, F.D'ERRICO, 2011, 49.

Kada čovjek započinje značajnije promišljati i kada se simbolika pojavljuje teško je dokazati, stoga postoji više modela o okolnostima i vremenu pojave modernoga ponašanja, od kojih su četiri najznačajnija. Prema prvom modelu prvi jasni ritualni i simbolički izričaji se pojavljuju tek dolaskom *Homo sapiens sapiens* u Europu, što se zbiva prije četrdesetak tisuća godina.²⁰² Model pretpostavlja nagli razvitak modernoga ponašanja u anatomski modernih ljudi koji zamjenjuju populacije neandertalaca, čije se ponašanje, prema ovom modelu, ne može smatrati simboličkim.²⁶⁷ Drugi model navodi kako se moderno ponašanje također razvilo naglo među anatomski modernim ljudima, ali na području Afrike prije 50 000 godina.²⁰³ Prema trećem modelu početni se impuls dogodio u Africi, no razvoj modernoga ponašanja odvijao se postupno, usporedno s biološkom evolucijom. Četvrti model tumači moderno ponašanje kao neovisnu pojavu koja se postupno razvijala u različitim vremenskim razdobljima, na različitim područjima i kod različitih vrsta.²⁰⁴ Henshilwood i Marean tvrde da moderno ponašanje nije moglo iznenada nastati te da se potonje ne može definirati prisutnošću ili odsutnošću artefakata.²⁰⁵ Prema Russelu hominidi su tijekom prijelaza srednjega u gornji paleolitik bili sposobni simbolički razmišljati, dok drugi istraživači vjeruju da su i donjopaleolitičke zajednice posjedovale te karakteristike nekoliko stotina tisuća godina ranije.²⁰⁶ Nadalje, prema Burdukiewiczu, simboličko ponašanje nije jedinstvena odlika *Homo sapiens*, već se takvo ponašanje razvijalo usporedno i kod neandertalaca.²⁰⁷ Iako je većina aspekata modernoga ponašanja izraženija u gornjem paleolitu, nije isključeno da su i populacije neandertalaca posjedovale pojedine odlike moderniteta.²⁷³

---

²⁰² I.KARAVANIĆ, 2012, 122-123.

²⁶⁷ L.A.WHITE, 1940, 461.

²⁰³ I.WATTS, 1999, 113.

²⁰⁴ F.D'ERRICO, et al., 2003, 17.

²⁰⁵ C.S.HENSHILWOOD, C.W.MAREAN, 2003, 637.

²⁰⁶ F.D'ERRICO, et al., 2003, 8.

²⁰⁷ J.M.BURDUKIEWICZ, 2013, 404. ²⁷³

I.KARAVANIĆ, 2012, 124.

5. ZAKLJUČAK

Od najranije prošlosti čovjeku je svojstveno propitivanje o svrsi života i njegovom značenju. Prije svega, moramo razumjeti kako u vrijeme najranijih prapovijesnih zajednica nije postojala suvremena znanost koja bi pojasnila život i smrt, određene prirodne katastrofe, sukobe i krizne situacije. Upravo iz takvih razmišljanja i prve ljudske znatiželje rađa se simbolički aspekt ponašanja koji onda ostavlja svoje tragove i u pojedinim oblicima materijalne kulture. Prema nalazima nakita, pigmenata, oblicima prijenosne i stijenske umjetnosti te pogrebnim i ritualnim radnjama može se uočiti simboličko ponašanje.

Ne može se dokazati kada se simboličko ponašanje prvi puta pojavljuje, ali vjerojatno je starije od najranijih materijalnih tragova. Siromaštvo i nepouzdanost nalaza u razdoblju donjega paleolitika ne negira mogućnost postojanja simbolike i religioznosti. Međutim, takva tumačenja za sada ostaju samo na razini hipoteza. Premda pojedini istraživači odbacuju postojanje modernoga ponašanja kod neandertalaca, ne može se sasvim negirati pojava ukopa i vjere u zagrobni život u srednjem paleolitu. Iako se fenomen simbolike posebice očituje u razdoblju gornjega paleolitika, arheološki nalazi navedeni u ovom radu sugeriraju pojavu simbolike i prije anatomski modernih ljudi. Međutim, kada je u pitanju interpretacija simbolike, osobito prapovijesne, treba biti oprezan pri tumačenju materijalnih nalaza.

Na prostoru Hrvatske postoji više lokaliteta s materijalnim nalazima simboličkoga ponašanja. Iako su gornjopaleolitički i mezolitički lokaliteti mnogo pouzdaniji od onih srednjopaleolitičkih, može se reći kako je simbolički aspekt na prostoru Hrvatske prisutan još od doba neandertalaca, a proteže se kroz cijeli paleolitik i mezolitik. Na našem prostoru ne nedostaje najranijih tragova simboličke prirode. Štoviše, neki primjerci jedinstveni su na širem području i od velike važnosti za arheologiju paleolitika i mezolitika te proučavanje društvenokulturološkog ponašanja prvih zajednica. Provedena istraživanja dovela su do novih spoznaja paleolitičke i mezolitičke simbolike u Hrvatskoj, a nedvojbeno je da će se daljnjim istraživanjima upotpuniti materijalna ostavština simboličkoga aspekta lovačko-sakupljačkih društava.

6. POPIS LITERATURE

AMOS, L.M., 2012. – Linda Marie Amos, Neanderthal Iconic Art and the Question of Language, *RISS - Et arkeologisk tidsskrift, sv. 1*, str. 4-11.

BAHN, P.G., 2001. – Paul G. Bahn, Paleolithic open-air art: the impact and implications of a „new phenomenon“, *Les premiers hommes modernes de la peninsule ib eriques, sv. 17*, Lisbon, str. 155-160.

BAREŠIĆ, A., et al., 2015. - Ana Barešić, Stašo Forenbaher, Anja Iveković Martinis, Mirna Jernej Pulić, Josip Lah, Bruno Nahod, Natalija Novokmet, Olga Orlić, Ana Perinić Lewis, Petra Rajić Šikanjić, Pavao Rudan, Nina Smolej Narančić, Anita Sujoldžić, Lucija Šimičić, Željka Tomas, Perina Vukša Nahod, Matea Zajc Petranović, *Hrvatsko antropološko nazivlje*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

BEDNARIK, R.G., 2003. – Robert G. Bednarik, The Earliest Evidence of Paleoart, *Rock Art Research, sv. 20*, str. 3-28.

BORTEL, R., 2005. – Roman Bortel, Paleolithic Music Instruments in Anthropological View, *In Service to Archaeology IV*, Brno, str. 321-330.

BURDUKIEWICZ, J.M., 2013. - Jan Michał Burdukiewicz, The Origin of Symbolic Behavior of Middle Palaeolithic humans: Recent Controversies, *Quaternary International, sv. 326*, str. 398-405.

CHASE, P.G., DIBBLE, H.L., 1987. – Philip G. Chase, Harold L. Dibble, Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and interpretations, *Journal of Anthropological Archaeology, sv. 6*, str. 263-296.

CLOTTE, J., 2002. – Jean Clotte, *World Rock Art (Conservation & cultural heritage)*, Los Angeles.

CVITKUŠIĆ, B., 2015. – Barbara Cvitkušić, *Osobni ornamenti kao sredstvo komunikacije u gornjem paleolitiku i mezolitiku na istočnom Jadranu*, doktorski rad, Zagreb.

CVITKUŠIĆ, B., KOMŠO, D., 2015. – Barbara Cvitkušić, Darko Komšo, Display Modes of Personal Ornaments in the Upper Palaeolithic Sites of Istria, Croatia, *Collegium Antropologicum, sv. 39*, Zagreb, str. 481-488.

- ČEČUK, B., RADIĆ, D., 2005. – Božidar Čečuk, Dinko Radić, *Vela spila – Višeslojno pretpovijesno nalazište – Vela Luka, otok Korčula*, Centar za kulturu Vela Luka.
- ČUJKEVIĆ-PLEČKO, M., KARAVANIĆ, I., 2018. – Mia Čujkević-Plečko, Ivor Karavanić, Urezani nalazi Šandalje II, *Histria archaeologica*, sv. 48, Pula, str. 5-20.
- DEMELLO, M., 2007. – Margo DeMello, *Encyclopedia of Body Adornment*, London.
- D'ERRICO, F., et al., 2003. – Francesco d'Errico, Christopher Stuart Henshilwood, Graeme Lawson, Marian Vangaren, Anne-Marie Tillier, Marie Soressi, Frédérique Bresson, Bruno Maureille, April Nowell, Joseba Lakarra, Lucinda Backwell i Michèle Julien, Archaeological Evidence for the Emergence of Language, Symbolism, and Music – An Alternative Multidisciplinary Perspective, *Journal of World Prehistory*, sv. 17, str. 1-70.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1998. – Stojan Dimitrijević, Paleolitik, *Prapovijest, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb, 15-57.
- DIXSON, A.F., DIXSON, B.J., 2011. – Alan F. Dixson, Barnaby J. Dixson, Venus Figurines od the European Paleolithic: Symbols od Fertility or Attractiveness?, *Journal of Anthropology*, sv. 2011, Hindawi, str. 1-11.
- DÖNMEZ, S., 2018. – Sevgi Dönmez, Hybrid Beings and Representation of Power in the Prehistoric Period, *TAD*, sv. 64, Ankara, str. 97-124.
- DUFF, A.I., et al., 1992. – Andrew I. Duff, Geoffrey A. Clark, Thomas J. Chadderdon, Symbolism in the Early Paleolithic: A Conceptual Odyssey, *Cambridge Archaeological Journal*, sv. 2, Cambridge, str. 211-229.
- DURMAN, A., 2006. – Aleksandar Durman (ur), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb.
- FACCHINI, F., 2000. – Fiorenzo Facchini, Symbolism in Prehistoric Man, *Collegium Antropologicum*, sv. 24, str. 541-553.
- FACCHINI, F., et al., 2004. – Fiorenzo Facchini, Marija Gimbutas, Janus F. Kozłowski, Bernard Vandermeersch, *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb.

- FARBSTEIN, R., et al., 2012. – Rebecca Farbstein, Dinko Radić, Dejana Brajković, Preston T. Miracle, First Epigravettian Ceramic Figurines from Europe (Vela Spila, Croatia), *PLoS ONE*, sv. 7, str. 1-15.
- FRAYER, D.W., et al., 2006. – David W. Frayer, Jörg Orschiedt, Jill Cook, Mary Doria Russell, Jakov Radovčić, Krapina 3: Cut Marks and Ritual Behavior?, *Periodicum Biologorum*, sv. 108, Zagreb, str. 519-524.
- FRÖBE, Z., PAUNOVIĆ, M., 1988. – Zlatko Fröbe, Maja Paunović, Primjena osobnog računala u proučavanju morfometrijskih odnosa na zubima ursida iz Velike Pećine na Ravnoj gori, *Radovi zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 2, Varaždin, str. 205-215.
- GARFINKEL, Y., 2010. – Yosef Garfinkel, Dance in Prehistoric Europe, *Documenta Praehistorica*, sv. XXXVII, str. 205-214.
- GARGETT, R.H., 1999. – Robert H. Gargett, Middle Palaeolithic burial is not a dead issue: the view from Qafzeh, Saint-Césaire, Kebara, Amud, and Dederiyeh, *Journal of Human Evolution*, sv. 37, str. 27-90.
- GRAY, M.P., 2010. – Martin Paul Gray, *Cave Art and the Evolution of the Human Mind*, Wellington.
- HAYDEN, B., 2003. – Brian Hayden, *A Prehistory of Religion: Shamans, Sorcerers and Saints*, Washington.
- HENSHILWOOD, C.S., MAREAN, C.W., 2003. – Christopher S. Henshilwood, Curtis W. Marean, The Origin of Modern Human Behavior, *Current Anthropology*, sv. 44, str. 627-651.
- HENSHILWOOD, C.S., D'ERRICO, F., 2011. – Christopher S. Henshilwood, Francesco d'Errico, *Homo Symbolicus: The dawn of language, imagination and spirituality*, John Benjamins Publishing Company.
- HENSHILWOOD, C.S., et al., 2018. – Christopher S. Henshilwood, Francesco d'Errico, Karen L. van Niekerk, Laure Dayet, Alain Queffelec, Luca Pollarolo, An abstract drawing from the 73,000-year-old levels at Blombos Cave, South Africa, *Nature*, sv. 562, str. 115-118.

- HOFFMANN, D.L., et al., 2018. – Dirk L. Hoffmann, Diego E. Angelucci, Valentin Villaverde, Josefina Zapata, Joao Zilhao, Symbolic use of marine shells and mineral pigments by Iberian Neandertals, *Sci. Adv.* 4, str. 1-6.
- HOFFMANN, D.L., et al., 2018. – D. L. Hoffmann, C. D. Standish, M. García-Diez, P. B. Pettitt, J. A. Milton, J. Zilhão, J. J. Alcolea-González, P. Cantalejo-Duarte, H. Collado, R. de Balbín, M. Lorblanchet, J. Ramos-Muñoz, G.-Ch. Weniger and A. W. G. Pike, U-Th dating of carbonate crusts reveals Neandertal origin of Iberian cave art, *Science*, sv. 359, str. 1-4.
- HOVERS, E., et al, 2003. – Erella Hovers, Shimon Ilani, Ofer Bar-Yosef, Bernard Vandermeersch, An Early Case of Color Symbolism, *Current Anthropology*, sv. 44, str. 491522.
- IBANEZ, J.J., et al., 2015. – Juan Jose Ibanez, Jesus Salius, Ignacio Clemente-Conte, Narcis Soler, Use and Sonority of a 23 000-Year-Old Bone Aerophone from Davant Pau Cave (NE of the Iberian Peninsula), *Current Anthropology*, sv. 56, str. 282-289.
- INSOLL, T., 2004. – Timothy Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*, London.
- JANKOVIĆ, I., ŠOJER, T., 2014. – Ivor Janković, Tena Šojer, Evolucija govora i jezika, *Opuscula archaeologica*, sv. 37/38, Zagreb, str. 11-48.
- JANKOVIĆ, I., et al., 2016. – Ivor Janković, Darko Komšo, James C.M. Ahern, Rory Becker, Antonela Barbir, Katarina Gerometta, Barbara Cvitkušić, Sanjin Mihelić, Arheološka istraživanja u Limskom kanalu 2016. Lokaliteti: Romualdova pećina, Abri Kontija 002, Lim 001, Pećina kod Rovinjskog sela, *Histria archaeologica*, sv. 47, Pula, str. 5-19.
- KARAVANIĆ, I., 1993. – Ivor Karavanić, Kanibalizam ili mogućnost religijske svijesti u krapinskih neandertalaca, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, sv. 48, Zagreb, str. 99-103.
- KARAVANIĆ, I., 1995. – Ivor Karavanić, Začeci simbolike i religijskih obreda u prapovijesnih lovaca i skupljača, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, sv. 50, Zagreb, str. 25-44.
- KARAVANIĆ, I., 2006. – Ivor Karavanić, *Život neandertalaca*, Zagreb.

KARAVANIĆ, I., JANKOVIĆ, I., 2006. – Ivor Karavanić, Ivor Janković, Srednji i rani gornji paleolitik u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica*, sv. 30, Zagreb, str. 21-54.

KARAVANIĆ, I., 2012. – Ivor Karavanić, *Prapočetci religije: Simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Zagreb.

KARAVANIĆ, I., et al., 2015. – Ivor Karavanić, Tomislava Bošnjak Botica, Josip Halamić, Bruno Nahod, Rajna Šošić Klindžić, Tihomila Težak-Gregl, Nikola Vukosavljević, *Hrvatsko arheološko nazivlje kamenoga doba*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

KLUNGSETH LODOEN, TROND, 2015. – Trond Klungseth Lodoen, Treatment of Corpses, Consumption of the Soul and Production of Rock Art: Approaching Late Mesolithic Mortuary Practises Reflected in the Rock Art of Western Norway, *Fennoscandia archaeologica*, sv. 32, Bergen, str. 79-99.

KNIGHT, C., POWER, C., WATTS, I., 1995. - The human symbolic revolution: a Darwinian account, *Cambridge Archaeological Journal*, sv. 5, str. 75-114.

KOMŠO, D., 2006. – Darko Komšo, Mezolitik u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica*, sv. 30, Zagreb, str. 55-92.

KOMŠO, D., 2007. – Darko Komšo, Nakit na području Istre od paleolitika do neolitika, *Situla*, sv. 44, Ljubljana, str. 31-40.

KRKLEC, V., et al., 2011. – Vlasta Krklec, Lorka Lončar Uvodić, Eduard Vasiljević, *Špilja Veternica*, Krapina.

LANGLEY, M.C., 2015. – Michelle C. Langley, Symbolic material culture in human evolution: Use in prehistory, appearance in the archaeological record and taphonomy, *The Genesis of Creativity and the Origin of the Human Mind*, Karolinum Press, str. 57-75.

LEROI-GOURHAN, A., 1975. – Arlette Leroi-Gourhan, The Flowers Found with Shanidar IV, a Neanderthal Burial in Iraq, *Science*, sv. 190, AAAS, str. 562-564.

LEVI-STRAUSS, C., 2014. – Claude Levi-Strauss, *Svi smo mi kanibali*, Zagreb.

MACLEAN, I.R., 2003. – Iain Robert MacLean, *The Evolutionary Origins and Archaeology of Music or An Investigation into the Prehistory of Human Musical Capacities and Behaviours, Using Archaeological, Anthropological, Cognitive and Behavioural Evidence*, Cambridge.

- MALEZ, M., 1985. – Mirko Malez, Spilja Vindija kao kultno mjesto neandertalaca, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, sv. 7, Varaždin, str. 31-47.
- MALEZ, M., 1988. – Mirko Malez, Prehistorijske koštane rukotvorine iz spilje Vindije, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 2, Varaždin, str. 217-252.
- MCDERMOTT, L., 1996. – LeRoy McDermott, Self-Representation in Upper Paleolithic Female Figurines, *Current Anthropology*, sv. 37, str. 227-275.
- MITHEN, S., 1998. – Steven Mithen, *Creativity in Human Evolution and Prehistory*, London.
- NASH, G., 2011. – George Nash, Full of Eastern European Promise: Upper Paleolithic Parietal Art Found in Coliboaia Cave, Romania, *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, sv. 4., Berg, str. 99-102.
- OLIVA, M., 2000. – Martin Oliva, The Brno II Upper Palaeolithic burial, *Hunters of the Golden Age*, University of Leiden, str. 143-159.
- ONORATINI, G., et al., 2012. – Gerard Onoratini, Almudena Arellano, Angiolo Del Lucchese, Pierre Ellie Moulle, Frederic Serre, The Barma Grande cave (Grimaldi, Vintimiglia, Italy): From Neandertal, hunter of “*Elephas antiquus*”, to Sapiens with ornaments of mammoth ivory, *Quaternary International*, sv. 255, str. 141-157.
- PETRU, S., 2012. – Simona Petru, The power of colour, *Bulletin de la Société Préhistorique Ariège-Pyrénées*, sv. LXV-LXVI, str. 1713-1723.
- PETTITT, P., 2002. – Paul Pettitt, The Neanderthal dead: exploring mortuary variability in Middle Palaeolithic Eurasia, *Before Farming*, sv. 4, str. 1-19.
- PETTITT, P., et al., 2003. – P. Pettitt, M. Richards, R. Maggi, V. Formicola, The Gravettian burial known as the Prince (“II Principe”): New evidence for his age and diet, *Antiquity*, sv. 77, str. 15-19.
- PETTITT, P., 2011. – Paul Pettitt, *The Paleolithic Origins of Human Burial*, London.
- RADOVČIĆ, D., 2015. – Davorka Radovčić, Ankica Oros Sršen, Jakov Radovčić, David W. Frayer, Evidence for Neandertal Jewelry: Modified White-Tailed Eagle Claws at Krapina, *PLoS ONE* 10(3), Oxford, str. 1-14.

- RENDU, W. et al., 2014. - William Rendu, Jean-Philippe Faivre, Isabelle Crevecoeur, Isabelle Crevecoeur, Antoine Balzeau, Cedric Beauval, Evidence supporting an intentional Neandertal burial at La Chapelle-aux-Saints, *PNAS*, sv. *111*, str. 81. – 86.
- RUIZ-REDONDO, A., et al., 2019. – Aitor Ruiz-Redondo, Darko Komšo, Diego Garate Maidagan, Oscar Moro-Abadia, Manuel Ramon Gonzalez-Morales, Jacques Jaubert, Ivor Karavanić, Expanding the horizons of Palaeolithic rock art: the site of Romualdova Pećina, *Antiquity Publications*, sv. *93*, Cambridge, str. 297-312.
- RUKAVINA, I., 2012. – Iva Rukavina, *Umjetnost ledenog doba*, Zagreb.
- SCHRENK, F., MÜLLER, S., 2008. – Friedemann Schrenk, Stephanie Müller, *The Neanderthals*, New York.
- SCHULTING, R. J., 2013. – Rick J. Schulting, Mesolithic Skull Cults?, *Ancient Death Ways: Proceedings of the Workshop on Archaeology and Mortuary Practises*, sv. *16-17*, Uppsala, str. 19-46.
- SMITH, F.H., 1918. – Fred H. Smith, Neki zaključci o morfologiji i značenju ostataka krapinskih neandertalaca, *Krapinski pračovjek i evolucija hominida*, zbornik radova, Zagreb.
- STEIF, A., 2010. – Ariela Steif, *Endless Resurrection: Art and Ritual in the Upper Paleolithic*, Michigan.
- SVOBODA, J., A., 2006. - Jiří A. Svoboda, The Burials: Ritual and Taphonomy. *Early Modern Human Evolution in Central Europe: The People of Dolní Věstonice and Pavlov*, Oxford University Press, str. 15-26.
- SVOBODA, J., A., 2008. - Jiří A. Svoboda, The Upper Paleolithic burial area at Předmostí: ritual and taphonomy, *Journal of Human Evolution*, sv. *54*, str. 15-33.
- SVOBODA, J., A., 2010. – Jiří A. Svoboda, *Dolní Věstonice – Pavlov*, Prag.
- TOMIĆ-KARLOVIĆ, K., 1970. – K. Tomić-Karlović, Krapinski neandertalac i kanibalizam, *Krapina 1899-1969*, JAZU, Zagreb.
- TRINKAUS, E., 1985. – Erik Trinkaus, Cannibalism and burial at Krapina, *Journal of Human Evolution*, sv. *14*, str. 203-216.

TURK M., et al., 2018. – Matija Turk, Ivan Turk, Marcel Otte, Ljuben Dimkaroski, Bonnie A.B. Blackwell, Giuliano Bastiani, Francois Zoltan Horusitzky, Lidija Korat, The Mousterian Musical Instrument from the Divje babe I cave (Slovenia): Arguments on the Material Evidence for Neanderthal Musical Behaviour, *L'anthropologie*, <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2018.10.001>

VANHAEREN, M., et al., 2006. - Marian Vanhaeren, Francesco d'Errico, Chris Stringer, Sarah L. James, Jonathan A. Todd, Henk K. Mienis, Middle Paleolithic Shell Beads in Israel and Algeria, *Science*, sv. 312, str. 1785-1788.

VASILJEVIĆ, E., 2016. – Eduard Vasiljević, *Špilja Vindija*, Krapina.

VUJEVIĆ, D., PARICA, M., 2009. – Dario Vujević, Mate Parica, Nakit i umjetnost pećine Vlakno, *Archaeologia Adriatica*, sv. 3, Zadar, str 23-34.

VUJEVIĆ, D., 2018. – Dario Vujević, Pećina Vlakno na Dugom otoku, *Subterranea Croatica*, sv. 16, Karlovac, str. 41-46.

WATTS, I., 1999. – Ian Watts, The Origin of Symbolic Culture, *The evolution of culture: an interdisciplinary view*, Rutgers University Press, str. 113-146.

WALTER, M.J., et al., 2012. - Michael J. Walker, Mariano V. López-Martínez, Jon Ortega-Rodrigáñez, María Haber-Uriarte, Antonio López-Jiménez, Azucena Avilés-Fernández, Juan Luis Polo-Camacho, Matías Campillo-Boj, Jesús García-Torres, José S. Carrión García, Miguel San Nicolás-del Toro, Tomás Rodríguez-Estrella, The excavation of the buried articulated Neanderthal skeletons at Sima de las Palomas (Murcia, SE Spain), *Quaternary International*, sv. 259, str. 7-21.

WHITE, L.A., 1940. - Leslie A. White, The Symbol: The Origin and Basis of Human Behavior, *Philosophy of Science*, sv. 7/6, str. 451-463.

YRAVEDRA, J., 2015. – José Yravedra, Cannibalism in the Neanderthal World: An Exhaustive Revision, *Journal of Taphonomy*, sv. 13, str. 33-52.

Internetske stranice:

<https://www.lexico.com/en/definition/symbol>, 5.8.2019.

<http://struna.ihjj.hr/naziv/moderno-ponasanje/32732/>, 5.8.2019.

7. POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1: Ukop neandertalca iz Šanidara (A.LEROI-GOURHAN, 1975, 562.)	5
Slika 2: Rekonstrukcija ukopa iz Sunghira (I.KARAVANIĆ, 2012, 121.)	7
Slika 3: Ukop djece prekrivene okerom s nalazišta Krems-Wachtberg (I.KARAVANIĆ, 2012, 117.)	11
Slika 4: Rekonstrukcija osobnih ornamenata prema nalazima iz pećine Vlakno (B.CVITKUŠIĆ, 2015, 129.)	13
Slika 5: Koštani nalaz iz Divjih baba 1 (a) i rekonstrukcija glazbala (b) (M.TURK, et al., 2018, 5.)	14
Slika 6: Crtež bizona iz Altamire, star oko 15 000 godina (M.P.GRAY, 2010, 4.)	17
Slika 7: Prikaz lavova iz špilje Chauvet (M.P.GRAY, 2010, 17.)	18
Slika 8: Venera s rogom iz Laussela (I.RUKAVINA, 2012, 59.)	19
Slika 9: "Čarobnjak" iz špilje Les Trois-Freres u Francuskoj (M.P.GRAY, 2010, 41.)	20
Slika 10: Modificirani oblutak s nalazišta Berekhet Ram u Izraelu (R.G.BEDNARIK, 2003, 7.)	21
Slika 11: Venera od bjelokosti s nalazišta Höhle Fels (M.P.GRAY, 2010, 29.).....	22
Slika 12: "Dama s kapuljačom" ili "Dama iz Brassempouya" (I.RUKAVINA, 2012, 60.)	23
Slika 13: Urezi na lubanji Krapina C (D.W.FRAYER, et al., 2006, 521.)	26
Slika 14: Tragovi rezanja na lubanjama iz Vindije (M.MALEZ, 1985, 39.)	28
Slika 15: Mrežasti motiv na koštanoj pločici iz Šandalje II (M.ČUJKEVIĆ-PLEČKO, I.KARAVANIĆ, 2018, 8.)	32
Slika 16: Probušeni zub jelena iz Pupićine peći (B.CVITKUŠIĆ, D.KOMŠO, 2015, 483.) ...	33
Slika 17: Motiv bizona u Romualdovoj pećini (A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 302.)	34
Slika 18: Antropomorfni prikazi na zidu špilje i nakon analiza (A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 304.)	35
Slika 19: Motiv bizona iz Romualdove pećine (1) i analogije: Peštera Coliboaia (2), Marcenac (3), Chauvet (4) (A.RUIZ-REDONDO, et al., 2019, 307.)	35
Slika 20: Dva ukrašena fragmenta rožnjaka iz pećine Vlakno (D.VUJEVIĆ, 2018, 45.)	36
Slika 21: Antropomorfni privjesak iz pećine Vlakno (D.VUJEVIĆ, 2018, 45.)	37

Slika 22: Zoomorfna figurica iz Vele spile (R.FARBSTEIN, et al., 2012, 8.) 38